

Reflectieve dynamiek in het latere werk van Wittgenstein

Een onderzoek naar verbanden tussen zijn opmerkingen over kleur, aspecten zien en zekerheid

Tine Wilde

Inleiding

Gedurende zijn hele ‘loopbaan’, maar vooral tegen het einde van zijn leven heeft Ludwig Wittgenstein zich bezig gehouden met het verschijnsel kleur. De vragen die onder zijn verschillende kleuronderzoekingen liggen zijn heel divers. Zo vraagt hij zich af wat het betekent wanneer we zeggen dat we kleuren kunnen zien. Hoe gebruiken we kleuren in het dagelijkse leven en hoe leren we hun namen? Het is helemaal niet duidelijk dat we allemaal dezelfde kleur rood voor ogen hebben, wanneer we naar dezelfde rode roos kijken. Toch gebruiken we hetzelfde woord en begrijpen het ook als de ander dat doet. We weten dat rood gemengd met geel oranje oplevert en wanneer we blauw met geel mengen dit resulteert in groen, maar kunnen we ons ook een roodachtiggroen of een geelachtigblauw denken? En waarom kunnen we ons geen witdoorzichtig glas voorstellen?

Door middel van een aantal gedachte-experimenten en een veelvoud aan zogenaamde kleurraadsels¹ snijdt Wittgenstein een aantal thema’s aan die betrekking hebben op kleur en taal. Een zo’n thema is bijvoorbeeld het probleem van kleurincompatibiliteit die als een rode draad door zijn werk loopt vanaf *Tractatus Logico-Philosophicus* tot aan *On Certainty* [OC] en een ontwikkeling laat zien van ‘logica’ naar ‘grammatica’ en ‘levensvorm’. Vooral in *Remarks on Colour* [RoC] wordt Wittgenstein in beslag genomen door wat hij noemt ‘de kleurengamma’.

De opmerkingen van Wittgenstein over de kleuren zijn door een aantal mensen in de loop van de tijd op verschillende manieren besproken. In dit artikel worden met name de invalshoeken van Alan Lee, Mary McGinn en Zeno Vendler bestudeerd. Door hun standpunten naast elkaar te leggen, kunnen we een goed overzicht krijgen van de belangrijkste thema’s die in de kleuronderzoekingen van Wittgenstein een rol spelen. Zo gaat bijvoorbeeld Mary McGinn in haar artikel ‘Wittgenstein’s *Remarks on Colour*’ in op de verschillen tussen een abstract kleursysteem als ideaal en de onbepaaldheid van de kleuren in onze alledaagse taalspelen. Bovendien geeft ze aan dat RoC incompleet en fragmentarisch is, zodat we geen goed beeld kunnen krijgen hoe die opmerkingen zich verhouden tot andere traditionele kleuronderzoeken in de filosofie. Ook Zeno Vendler benadrukt dit punt van fragmentatie. Hij legt zich in zijn artikel ‘Goethe, Wittgenstein and the Essence of Color’ verder vooral toe op vergelijkingen van de kleuropmerkingen van Wittgenstein op het punt van kleur als sensatie en ervaring en vervolgens de vertaling van die kleurervaringen in normatieve regels. Alan Lee ten slotte stelt in ‘Wittgenstein’s *Remarks on Colour*’ afwijkend van de beide anderen dat RoC althans wat betreft het eerste gedeelte een coherent geheel weergeeft en bespreekt vooral het probleem van de interne en externe relaties met betrekking tot de kleuren.

Enkele van deze thema’s zullen dus in dit artikel worden besproken om de kleuronderzoekingen van Wittgenstein in kaart te brengen vanuit de opvattingen van bovengenoemde auteurs. Om aan te tonen dat hun besprekingen een cruciale beperking laten zien, wordt een uitbreiding voorgesteld door Wittgensteins bespreking van de kleurenoctaëder in *Philosophische Bemerkungen* [PB] op te nemen, die Wittgenstein daar presenteert als een *übersichtliche Darstellung*². De rol van *übersichtliche Darstellung* in de filosofie is volgens Wittgenstein om een helder overzicht te krijgen van een

¹ Deze kleurraadsels stellen een probleem ter discussie en nemen soms de vorm aan van enigszins bizarre voorstellingen of vergelijkingen. Zoals bijvoorbeeld het voorstel van Wittgenstein om een schilderij op te delen en te versnijden in vierkante kleurmonsters om die vervolgens naast de werkelijkheid te leggen. Op dat moment zien we ook het probleem: we kunnen niet zomaar verschillende niveaus tot elkaar reduceren. Een zelfde methode volgt hij ook ten aanzien van andere filosofische problemen, waardoor deze methode omslaat tot een therapie om ons de dingen anders te laten zien. Vergelijk ook de waarnemingsraadsels in *PU II*, xi met betrekking tot het begrip ‘zien’.

² De term ‘*übersichtliche Darstellung*’ wordt in dit artikel niet vertaald, aangezien ‘*Darstellung*’ zowel vertaald kan worden in termen van beschrijving, afbeelding, uitbeelding alsook spel. Hij wordt hier daarom als een specifiek technische term opgevat.

segment van onze taal ‘als geheel’ van datgene wat we al weten, maar blijkbaar zijn vergeten of niet meer zien, omdat het voor ons te vanzelfsprekend is geworden [vgl. *CV* 8]. Dus is een onderzoek naar de aard van de *übersichtliche Darstellung* uiteindelijk een onderzoek naar de aard van het vanzelfsprekende. Zo’n overzicht van een segment van onze taal ‘als geheel’ is bijvoorbeeld de kleuren-octaëder die ons als *übersichtliche Darstellung* in één oogopslag alle relaties en samenhangen tussen de kleuren overzichtelijk laat zien. Gordon Baker analyseert in zijn artikel ‘Philosophical Investigations Section 122. Neglected aspects’ de *übersichtliche Darstellung* in termen van aspecten zien. Door nu de standpunten van Lee, McGinn en Vendler te verbinden met Wittgenstein’s bespreking van de kleuren-octaëder als *übersichtliche Darstellung* en daarbij de inzichten van Gordon Baker te betrekken, wordt het mogelijk om de belangrijkste kleurthema’s in een nieuw perspectief te plaatsen en vervolgens op deze manier een alternatieve visie te presenteren.

Om tot die alternatieve visie te komen, is de bestudering van het filosofische en filologische onderzoek van Joseph Rothhaupt onmisbaar gebleken. In zijn omvangrijke boek *Farbthemen in Wittgensteins Gesamtnachlass* uit 1996 besteedt Rothhaupt onder meer aandacht aan de *übersichtliche Darstellung* en geeft een exegese van *Remarks on Colour*. Bovendien laat hij zien dat er twee concepties van fenomenologie een rol spelen voor Wittgenstein. De ene conceptie is een bepaalde studie van de fenomenen zoals die zich voordoen in de ervaring. De andere conceptie is niet zozeer het direct contact met de actuele fenomenen, maar veel meer een onderzoek naar de *mogelijkheid* van een dergelijk fenomeen [Rothhaupt 1996, 72]. Deze tweede conceptie, de grammaticaal-fenomenologische opvatting, laat zien dat Wittgensteins kleuronderzoeken zich toespitsen op een begripsanalyse van de kleuren. Daarmee is fenomenologie voor Wittgenstein grammatica: ‘we willen geen kleurtheorie vinden, maar de logica van kleurbegrippen’ [*RoC* I 22; III 188].³ Wittgenstein gebruikt de term ‘logica’ volgens Rothhaupt dus in een bredere zin.

Wanneer we Rothhaupt in zijn uiteenzetting omtrent deze ruimere invulling van de term ‘logica’ volgen, kunnen we zeggen dat Wittgenstein zich bezighoudt in zijn kleuronderzoeken met de verheldering van de samenhang tussen logica [dus grammatica] en ervaring/empirie. Dat is dan ook de reden waarom Wittgenstein in *Remarks on Colour* met zijn kleuronderzoeken soms meer aan de kant van de kleurlogica, een andere keer meer aan de zijde van de kleurwaarneming staat. Zoals hij zelf aangeeft geldt de betekenis van zinnen ‘nu eens als uitdrukking van een norm, dan weer als uitdrukking van een ervaring’ [*RoC* I 32]. Uiteindelijk is het de manier waarop wij de uitdrukking gebruiken die de logische zin van de ervaringszin onderscheidt.

Het onderzoek naar de begripsanalyse van de kleuren kunnen we verbinden met de grammatica van de taal door middel van het fenomeen van aspectperceptie. Het zogenaamde aspecten zien bespreekt Wittgenstein uitgebreid in *PU* II, xi en we kunnen dit onderzoek relateren aan zowel de kleuren-octaëder alsook aan *Remarks on Colour*. Wanneer we de onderzoeken van de kleuren, het aspecten zien en de besprekingen van de kleuren-octaëder als *übersichtliche Darstellung* naast elkaar leggen, kunnen we tot het inzicht komen dat Wittgenstein zich bezighoudt met het verkennen van de grenzen van ons voorstellingsvermogen. Deze verkenning vormt dan ook de kern van dit artikel en kan in termen van aspecten zien worden geanalyseerd, zoals we nog zullen zien.

Uit die verbinding van kleuren en aspecten zien kunnen we opmaken dat het niet gaat om de kleuren als zodanig, maar om ons vermogen om waar te nemen [dat zien én denken impliceert] en ons vermogen om iets voor te stellen. De begripscombinatie ‘wit water’ bijvoorbeeld is voor ons niet denkbaar, omdat we niet in staat zijn te beschrijven hoe iets dat wit en doorzichtig tegelijkertijd is, eruit zou moeten zien [vergelijk *RoC* I 23]. Waarom hebben we geen woord voor een witte kleur die volledig doorzichtig is? Iets dat wit en doorzichtig is zouden we ‘kleurloos’ kunnen noemen,

³ Naast de gebruikelijke notatie van de primaire literatuur in dit artikel worden de opmerkingen waar nodig gespecificeerd met paragraafnummers. In de andere gevallen worden de paginanummers weergegeven. Citaten afkomstig van de CD-rom *Wittgenstein Nachlass. The Bergen Electronic Edition*, worden conform het daar gebruikte notatiesysteem weergegeven, dat wil zeggen volgens de concordantie van Von Wright en in de zogenaamde genormaliseerde transcriptie. Voor de gedetailleerde informatie wordt verwezen naar de CD-rom die binnen het UvA-domein on line is te raadplegen.

maar valt deze term dan nog onder ons kleurbegrip? Waar ligt de grens van wat we ons – in dit geval ten aanzien van ons kleurbegrip – kunnen voorstellen?

Alles lijkt er dus op dat we de kleuropmerkingen van Wittgenstein in een breder verband van zijn onderzoekingen moeten plaatsen om zijn opmerkingen over de kleuren, maar ook over het aspecten zien én zijn opmerkingen over zekerheid recht te kunnen doen. Of zoals Gabriëlle Hiltmann aangeeft:

[...]Mit den Überlegungen zum ‘Sehen von Aspekten’ hat sich Wittgenstein insbesondere ein Instrumentarium erarbeitet, das er für die Reflexion der unbegründeten Begründetheit des Sprachgebrauchs in ÜG, an der er vor seinem Tod arbeitete, verwenden konnte. Ausgehend von der Untersuchung des Sprachgebrauchs in PU I, über die Reflexion auf das eigenen sprachliche Instrumentarium in PU II, xi hin zu Fragen der Grundlegung des Sprachgebrauchs lässt sich einere innere Notwendigkeit in der reflexiven Dynamik der Entwicklung von Wittgensteins Denken feststellen. [Hiltmann 1998, 24]

Alhoewel in dit citaat niet vermeld, kunnen we *Remarks on Colour* – dat kan worden geplaatst binnen hetzelfde tijdsbestek⁴ als de door haar genoemde werken – aan deze opsomming toevoegen. Met behulp van Wittgenstein’s onderzoek naar het aspecten zien is het mogelijk om verbanden te leggen tussen zijn onderzoek betreffende de kleur in *Remarks on Colour* aan de ene kant en zijn opmerkingen over zekerheid in *On Certainty* aan de andere kant. Het aantonen van die verbanden is dan ook het doel van dit artikel. De kleuren-octaëder als *übersichtliche Darstellung* van onze grammatica van de kleuren speelt bij de verheldering van die verbanden een prominente rol en neemt dan ook een grote plaats in dit artikel in.

Na een uiteenzetting van de belangrijkste kleurthema’s aan de hand van de opvattingen van Alan Lee, Mary McGinn en Zeno Vendler en Gordon Baker’s analyse van de *übersichtliche Darstellung* zal deze kleuren-octaëder dan ook uitgebreid worden besproken om vervolgens te onderzoeken hoe een en ander samenhangt met Wittgenstein’s onderzoekingen naar de grenzen van ons voorstellingsvermogen. Aan de hand van de opmerkingen over aspecten zien wordt er vanuit de eerdere bespreking een verbinding gelegd met *On Certainty*, waarin naar voren komt dat de standpunten van Wittgenstein ten aanzien van de kleuren en zijn notities over zekerheid zich ontwikkelen in de richting van een reflectie op een meerdimensionale, dynamische beweging ten aanzien van de onbepaaldheid van onze taal.

In zijn latere werk probeert Wittgenstein ons te laten zien hoe we reflecteren op woorden die we gebruiken voor dingen die nergens mee corresponderen in de werkelijkheid en dingen die wel degelijk bestaan in de werkelijkheid maar waar we geen uitdrukking voor hebben. In die overgang tussen datgene waar we betekenisvol over kunnen spreken en waar we over kunnen denken worden de grenzen tussen de logica en empirie transparant. Iets dat pas duidelijk kan worden wanneer we de opmerkingen over kleur, aspecten zien en zekerheid met elkaar in verband brengen. Deze reflectieve dynamiek impliceert een simultane interactie tussen onze waarneming en onze taal, waarin we actief onze kleurconcepten construeren. De manier waarop we naar de dingen kijken, zoals bijvoorbeeld wanneer we een bepaalde kleur vaststellen, is relatief aan het perspectief dat we innemen en aan de aspecten van een kleur zoals die zich voordoen in de context. Deze aspecten hebben aan de ene kant te maken met onze mogelijkheden tot zien en denken en ons voorstellingsvermogen en aan de andere kant met de eigenschappen van de context waarin de kleuren voorkomen.

1. De invalshoeken van Alan Lee, Mary McGinn en Zeno Vendler

⁴ Namelijk gelijktijdig met *On Certainty*, dat wil zeggen ná *Philosophische Untersuchungen II*, wat een reden temeer is om deze relatie te bekijken.

In de inleiding is al aangestipt dat de thema's die worden besproken door Alan Lee, Mary McGinn en Zeno Vendler globale de algemene opvattingen weergeven zoals we die tegenkomen in de secundaire literatuur omtrent de kleuronderzoekingen van Wittgenstein. Bijvoorbeeld de vraag of *Remarks on Colour* fragmentarisch is of niet; het thema van de interne en externe relaties; het punt met betrekking tot de onbepaaldheid van de kleuren; de relatie tussen de opmerkingen over de kleuren en die over de wiskunde en de vraag hoe en in hoeverre de kleuronderzoeken de mogelijkheid tot het leren van iets nieuws bespreken. In wat nu volgt, worden enkele van deze thema's uitgelicht ten einde de kleuronderzoekingen van Wittgenstein in perspectief te plaatsen.

Terwijl McGinn en Vendler aangeven dat *Remarks on Colour*⁵ fragmentarisch is en geen coherent geheel vormt, zodat het onduidelijk blijft hoe de kleuronderzoeken passen binnen de traditionele filosofische discussie omtrent kleur, geeft Lee [1999, 216] te kennen dat van een fragmentarische uitwerking zeker wat betreft het eerste gedeelte van *Remarks on Colour* geen sprake is. Ook Rothhaupt [1996, 449ev] laat op overtuigende wijze zien dat het eerste deel als een samenhangend geheel beschouwd kan worden.⁶ De consequentie van het uitgangspunt dat het eerste gedeelte van *Remarks on Colour* door Wittgenstein als een meer of minder gestructureerde eenheid moet worden opgevat is dat we dit als een indicatie kunnen zien voor de richting waarin het denken van Wittgenstein zich voltrekt. Een denken dat een reflectieve dynamiek laat zien in de ontwikkeling van zijn werk.

Een tweede belangrijk thema dat bij alledrie de auteurs aan de orde komt, is het punt van interne en externe relaties. Interne relaties zijn die samenhangen die door de [kleur]grammatica als noodzakelijk worden aangegeven. Externe relaties zijn die samenhangen die het eigenlijke, specifieke, maar niet noodzakelijke weergeven. Vanuit deze opvatting kunnen we de laatstgenoemde ook aanmerken als 'tijdelijk' in tegenstelling tot de interne relaties, die we vanwege de vastgestelde noodzakelijkheid bestempelen als 'tijdloos'. Wat voor uitspraken zijn onze uitspraken over kleur? Het kunnen geen uitspraken over fysica zijn, want wit, grijs en zwart zijn net zo goed kleuren als rood en groen [*RoC* I 25]. En het onderzoeken en filosoferen over kleuren gaat ook niet over golflengtes [*RoC* III 126]. Uitspraken over kleur zijn geen wetenschappelijke uitspraken en ook geen psychologie of fenomenologie; kleuren zijn immers geen privé sensaties volgens Wittgenstein⁷. Onze uitspraken over kleuren worden geleid door publieke criteria, want de concepten 'kleur' en 'vorm' moeten worden aangeleerd [*LW* 449]. De manier om kleurwoorden te leren is die van ostensieve definitie. Daarbij is een algemene instemming tussen de leden van een gemeenschap genoeg, ondanks het feit dat mijn rood een ander rood kan zijn dan dat van iemand anders. Een en ander impliceert dat er dus een logische relatie moet bestaan tussen kleuren van dingen in de natuur en de indrukken die ze bij ons oproepen. Logica zoals Wittgenstein dit opvat, betekent dus dat er

⁵ *Remarks on Colour* bestaat uit drie delen: deel I is als zodanig geredigeerd door Wittgenstein zelf uit het ruwe materiaal van deel III. Deel II bestaat uit twintig opmerkingen en vormt het begin van de opmerkingen over de kleur. Voor meer informatie over de ontwerp- en eindversie wordt verwezen naar Rothhaupt 1996, 419-448. Vergelijk voor informatie over de omstandigheden, waarin de opmerkingen tot stand zijn gekomen Monk 1991, 561.

⁶ Zowel Lee als Rothhaupt signaleren een verbinding van *RoC* I-1 met de *Tractatus*. Ook een verdere onderverdeling van *RoC* I wordt door zowel Lee als Rothhaupt vrijwel op dezelfde manier opgevat. Opmerkingen 3 tot en met 52 handelen over de logica van kleurbegrippen, waarbij opmerkingen 3 tot en met 5 een antwoord zijn op Lichtenbergs concept van wit; 6 tot en met 16 de primaire, meng- en tussenkleuren bespreken en 17 tot en met 52 kleurgeometrieën, kleuruimten en kleurvlakken onderwerpen aan een onderzoek. Opmerkingen 53 tot en met 88 nemen kleurgeometrieën in bredere contexten en kleurtaalspelen op en handelen over 'zien'. De opmerkingen 70 tot en met 74 geven kritiek op Goethe. Vergelijk voor een meer gedetailleerde invulling: Lee 1999, 216 en Rothhaupt 1996, 449-464.

⁷ Jonathan Westphal stelt in zijn boek *Colour: Some Philosophical Problems from Wittgenstein* uit 1987 dat de kleurenlogica van Wittgenstein kan worden teruggebracht tot gewone logica die wordt toegepast op fysische eigenschappen waarmee kleuren correleren of geïdentificeerd worden. Hij claimt dan ook een 'theoretisch wetenschappelijke benadering' van Wittgenstein's kleuropvattingen en presenteert de verdediging van deze claim door middel van de bespreking van een aantal 'puzzle propositions', zoals Westphal ze noemt. Hij analyseert Wittgensteins opmerkingen voor elke kleur apart om vervolgens daar een definitie aan te geven: 'een kleine theorie' zoals hij zelf zegt [Westphal 1987, 8ev]. De afwijkende standpunten van Westphal ten opzichte van de gangbare interpretaties van Wittgensteins opmerkingen over de kleuren kunnen hier niet verder worden uitgediept aangezien dat de reikwijdte van dit artikel overstijgt.

interne relaties tussen de kleuren bestaan die zich uitdrukken middels hun rol in het desbetreffende taalspel.

Vendler benadrukt in zijn bespreking van het punt van interne en externe relaties met betrekking tot het leren van iets geheel nieuws evenals McGinn het feit dat Wittgenstein spreekt over de wiskunde en de geometrie van een kleur [RoC III 63, III 3, III 10]. Het is voor ons van belang te bedenken, dat voor Wittgenstein wiskundige proposities regels zijn voor manipulaties zoals tellen, meten enzovoort en noodzakelijk bestaan dankzij de conventies van het taalspel, aldus Vendler en McGinn. Het concept is een regel of een norm *bij benadering* [vergelijk PB I 1]. Het is dus niet zo, dat we leren enkel door observatie [RoC I 72]; de wiskundige- en ook de kleurproposities verschijnen voor ons als een ideaal en zijn normatief ten aanzien van wat we observeren. Daardoor verschijnen dergelijke proposities voor ons als ‘tijdloos’. Tijdloze proposities niet in de zin van dat die voor eeuwig vaststaan, maar als proposities die wij als vanzelfsprekend in ons leven aannemen. Het gaat dus om een conversie van een observatie in een regel, waarbij de overeenstemming van de gemeenschap bepalend is. Denk bijvoorbeeld aan de discussie of groen nu een enkelvoudige basiskleur of een mengkleur is. We hebben met elkaar afgesproken dat we in ons dagelijks taalgebruik groen als een basiskleurwoord gebruiken. Alleen in specifieke gevallen, zoals bijvoorbeeld wanneer een drukker of een schilder de kleuren gebruiken, wordt groen als een mengkleur van geel en blauw opgevat. Het is op deze manier dat wij de betekenis van onze woorden vastzetten.

Het onderscheid tussen interne en externe relaties is al in de *Tractatus* aanwezig, maar speelt ook een rol in zowel het eerste als in het tweede gedeelte van *Philosophische Untersuchungen* met betrekking tot de discussie rond aspectperceptie. Zien dat een oranje een geelachtigrood is of dat een geelachtigzwart ook bruin genoemd kan worden, kunnen we opvatten als een geval van aspectperceptie en iemand die dat niet ziet kunnen we aspectblind noemen. En waarom is een transparant wit onmogelijk [RoC I 23]? Lee wijst op het feit dat de *pointe* in deel I van *Remarks on Colour* de ontdekking van wit is als een kleur die alleen maar opaak kan bestaan. Deze opaakheid is een intern, tijdloos feit en niet iets dat ook het resultaat kan zijn van een of ander experiment. Op deze manier markeert het probleem van het transparant wit een demarcatie tussen interne en externe relaties van een kleursysteem. Het probleem rond het transparant wit ontwikkelt zich in *Remarks on Colour* in de richting van een discussie over hoe iets al dan niet moet worden gerepresenteerd in een beeld. Vergelijk RoC III 173: een bepaalde beschrijving van transparant wit als kleurloos is ‘niet een propositie van fysica, maar meer een regel van ruimtelijke representatie van onze visuele ervaring.’

Dit thema van interne en externe relaties is dus verbonden met de besprekingen van Wittgenstein van de kleurengeometrie. Hij bespreekt in *Philosophische Bemerkungen*, maar ook in *Remarks on Colour* diverse kleursystemen in een vergelijking met onze waarnemingen van de kleuren in de alledaagse werkelijkheid. In de besprekingen van Lee, McGinn en Vendler komt de kleurencirkel van Goethe als belangrijkste systeem voor Wittgenstein naar voren. Dit systeem van platte, monochrome kleurstalen die worden gerangschikt in een kleurencirkel is een bepaald ideaal. Wanneer we deze kleurengeometrie naast ons gewone taalspel leggen en vervolgens onze aandacht op bepaalde aspecten richten, kunnen we geleidelijk aan een adequater beeld van onze taal krijgen, aldus McGinn. Dan zien we ook dat niet één enkele beschrijving de juiste is. Onze kleurbeschrijvingen laten namelijk een inherente onbepaaldheid en een tekort aan precisie zien die niet zozeer de kleurtermen zelf betreft, bijvoorbeeld de mate waarin de begrenzing tussen rood en oranje onscherp is, maar veel meer de complexiteit en de rijkheid van het taalspel zelf. Er is een in principe onbegrensde variatie aan objecten met verschillende oppervlakken, met verschillende gradaties in matheid, glinstering of schittering, transparantie of helderheid van de kleuren. En dat alles wordt ook nog eens beïnvloed door de verschillende omgevingen waarin ze kunnen voorkomen [McGinn 1991, 445].

McGinn verbindt dit probleem van onbepaaldheid met de opmerkingen in *Remarks on Colour* en *Philosophische Untersuchungen* II, xi over normaal zien. Zij geeft aan dat we in onze alledaagse

bezigheden geen helder overzicht van de verschijnselen hebben die deze wereld constitueren en dat we dat ook niet nodig hebben. Normaal gesproken zijn we ons ook niet bewust van het feit dat we een bepaald standpunt innemen ten aanzien van de wereld zoals die zich ontvouwt. Pas wanneer we filosofisch reflecteren worden we ons van dit alles bewust [McGinn 1991, 450]. Toch blijken we door die inherente onbepaaldheid en tekort aan precisie een behoefte aan overzichtelijkheid te hebben, want we komen in die behoefte tegemoet door voorbeelden, modellen, diagrammen of systemen te maken zodat we over complexe fenomenen betekenisvol met elkaar kunnen communiceren. Waar het hier om gaat is dus uiteindelijk een poging tot verheldering van de complexe relatie tussen subject, taal en wereld.

Iets dat opvalt bij alledrie de auteurs is de aanname dat Wittgenstein zijn onderzoeken omtrent de kleuren voornamelijk gebaseerd zou hebben op de kleurencirkel zoals Goethe die in zijn geschriften weergeeft of op de kleurenkogel van Runge. De analyses die door de verschillende auteurs worden gemaakt vanuit het kleursysteem van de kleurencirkel van Goethe wekt verbazing. Immers, in *Philosophische Bemerkungen* wijst Wittgenstein Goethe's kleursysteem als niet efficiënt voor zijn kleuronderzoeken expliciet van de hand. De redenen voor die afwijzing komen in dit artikel nog aan de orde. Wat er voor dit moment toe doet, is het punt dat wanneer Wittgenstein Goethe en diens kleurencirkel later in *Remarks on Colour* opnieuw bespreekt, dit meer van doen heeft met een fascinatie omtrent de manier waarop Goethe het onderzoek naar het wezen van de kleuren heeft benaderd dan met het feitelijke resultaat in de vorm van de kleurencirkel als bruikbaar ideaal systeem [vergelijk RoC I 70].

2. Een reactie en een uitbreiding vanuit Baker

Het is van cruciaal belang om voor de kleuronderzoekingen van Wittgenstein verder te kijken dan alleen zijn opmerkingen in *Remarks on Colour*: al in de *Tractatus* komen kleuren aan de orde en daarna in *Philosophische Bemerkungen* onderwerpt hij de verschillende kleursystemen heel nauwkeurig aan een vergelijkend onderzoek. Deze vergelijking levert opmerkelijke inzichten op die de diverse opmerkingen in de *Philosophische Untersuchungen* en *Remarks on Colour* in een ander daglicht stellen. We zien bijvoorbeeld in *Philosophische Bemerkungen* dat Wittgenstein op overtuigende gronden alle tweedimensionale kleursystemen en dus ook de kleurencirkel van Goethe en zelfs de driedimensionale kleurenbol van Runge afwijst om uiteindelijk de keuze te laten vallen op de kleurenoc-taëder. Deze octaëder is de enige door hem daadwerkelijk besproken *übersichtliche Darstellung*:

Es ist eine Hauptquelle unseres Unverständnisses, dass wir den Gebrauch unserer Wörter nicht *übersehen*. – Unserer Grammatik fehlt es an Übersichtlichkeit. – Die *übersichtliche Darstellung* vermittelt das Verständnis, welches eben darin besteht, dass wir die >Zusammenhänge sehen<. Daher die Wichtigkeit des Findens und Erfindens von *Zwischengliedern*.

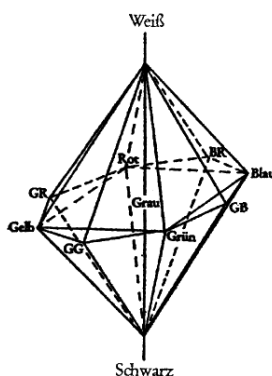
Der Begriff der *übersichtlichen Darstellung* ist für uns von grundlegender Bedeutung. Er bezeichnet unsere Darstellungsform, die Art, wie wir die Dinge sehen. [Ist dies eine >Weltanschauung<?] [PU 122]

We kunnen concluderen uit bovenstaande opmerking dat deze *übersichtliche Darstellung* een uitermate belangrijk punt voor Wittgenstein is. En het enige werkelijk besproken voorbeeld in alle geschriften van Wittgenstein van een goede *übersichtliche Darstellung* is de kleurenoc-taëder en zeker niet de kleurencirkel van Goethe of de kleurenbol van Runge. Heeft Wittgenstein in het bovenstaande citaat deze kleurenoc-taëder in gedachten gehad? En waarom heeft hij geen andere concrete voorbeelden van een dergelijke *übersichtliche Darstellung* naar voren gebracht als dat volgens hem zo'n belangrijk punt was?

Baker geeft in een artikel dat oorspronkelijk is verschenen in 1991, maar opnieuw is opgenomen in *Ludwig Wittgenstein. Critical Assessments of Leading Philosophers* uit 2002 een exposé van de notie van *Übersichtlichkeit* zoals die naar voren komt in de bovenstaande passage en onderstreept

ook de verbinding die kan worden gelegd tussen de opmerkingen over de kleuren en de kleurenoc-taëder. Het punt waar het bij Baker om draait is het inzicht dat *Durchsichtigkeit* of *Übersichtlichkeit* [Baker maakt geen onderscheid tussen die twee termen] een leidmotief in het latere werk van Wittgenstein is. Het probleem is echter dat het concept van de *übersichtliche Darstellung* zelf allerminst overzichtelijk en doorzichtig is. Aan de hand van twee richtingen van waaruit we het concept '*übersichtliche Darstellung*' zouden kunnen interpreteren, laat Baker ons zien dat dit concept intrinsiek verbonden is met het aspecten zien en niet met de notie van overzicht in de zin van perceptie of een perceptueel verslag. In wat nu volgt, gaan we na hoe Baker tot die opvatting komt.

De kleurenoc-taëder zoals die wordt besproken in *Philosophische Bemerkungen* [52] is dus het enige voorbeeld van een *übersichtliche Darstellung* die Wittgenstein bespreekt als een volgens Baker 'diagrammatische representatie van conceptuele verbindingen'. Het lijkt alsof alle grammatica van de kleurwoorden voor ons overzichtelijk is samengebond in het diagram en andersom alsof alle verzamelingen van regels kunnen worden gereconstrueerd door een zorgvuldige beschouwing van het diagram [Baker 2002, 69]. Zoals de overzichtelijkheid essentieel wordt geacht voor een wiskundig bewijs, waarbij een complex gegeven wordt gecomprimeerd en teruggebracht tot iets dat voor ons hanteerbaar en overzichtelijk is, zo is de overzichtelijkheid van een representatie volgens Baker blijkbaar te verklaren door zijn verwijzing naar het gemak waarmee we die kunnen onthouden en reproducere[n] [vergelijk *RFM* 95, *RFM* 143-53 en *RFM* 174]. Wanneer we één keer de kleurenoc-taëder hebben bestudeerd, zijn de meesten van ons in staat om hem zelf te tekenen en verdere relaties tussen de kleuren uit te werken [ibid.]. We kunnen dan bijvoorbeeld ontdekken dat we betekenisvol van een blauwachtigrood kunnen spreken, maar niet van een roodachtiggroen.

De kleurenoc-taëder zoals Wittgenstein hem tekende in 1930

Voor Baker is het niet helemaal duidelijk waarom er verder in Wittgensteins werk geen voorbeelden van *übersichtliche Darstellungen* worden gegeven. 'Moeten we de term *übersichtliche Darstellung* dan opvatten als een familieconcept van representaties, vertegenwoordigd door het gebruik van symbolen om vervolgens talloze niet gelabelde gevallen te identificeren', vraagt Baker '[o]f is het gemis aan diagrammatische representaties van conceptuele verbindingen in bijvoorbeeld *PU* een bewijs dat de opmerking omtrent overzichtelijke representaties een fossiel overblijfsel is van een uitgestorven conceptie in de filosofie?' En er is nog een tweede moeilijkheid, namelijk de onbepaaldheid van de grammatica zoals Wittgenstein die opvat en die besloten ligt in de frase '*eine übersichtliche Darstellung*' [*PU* 122] [Baker 2002, 69].

Baker ziet twee richtingen waarlangs we de notie van *übersichtliche Darstellung* verder kunnen exploreren. De eerste richting legt de nadruk op het concept van *Darstellung*. Doordat de grammatica en het gebruik van onze woorden overzichtelijkheid ontbeert, hebben we behoefte aan een representatie die dat voor ons inzichtelijk kan maken. De kleurenoc-taëder bijvoorbeeld kunnen we opvatten als een representatie of een beeld ['picture'] van grammaticale regels die overzichtelijk

worden neergezet. Deze invalshoek heeft tot consequentie dat de representatie essentieel onderscheiden is van datgene wat wordt gerepresenteerd.

De tweede richting gaat een andere kant uit en kan worden afgeleid van de beschrijving van een *übersichtliche Darstellung* als ‘ruwe representatie van de kleurruimte--- een grammaticale representatie, niet een psychologische.’ [PB 51]. Dit suggereert dat de rol van de kleuren-octaëder bestaat in het beschrijven van de kleurruimte door representatie van de grammatica van kleurwoorden. Maar, aldus Baker, een opsomming van combinatorische regels voor kleurwoorden, zoals ‘Er bestaat geen roodachtig-groen’ of ‘Een roodtint kan meer of minder geel zijn’ vervult dezelfde rol. Dan zou het diagram alleen maar iets zijn dat meer begrijpelijk is dan een aparte regel of lijst van regels. Dit impliceert dat *Darstellung* [een overzichtelijke representatie] niet daadwerkelijk verschilt van *Zusammenstellung* [een samenstelling]: dan is dus een overzichtelijke representatie enkel maar een specifieke rangschikking.

Bij deze tweede richting is het probleem dat voor Wittgenstein een *übersichtliche Darstellung* een representatie of een ordening van grammaticale regels is die als *één geheel* moet worden gezien. Deze ordening moet dus een heel specifieke relatie weergeven, die als geheel méér vertegenwoordigt dan een arrangement van diezelfde regels. In het geval van de kleuren-octaëder bijvoorbeeld wordt het gehele, complete domein met alle onderlinge verbindingen en dwarsverbindingen tussen de kleurwoorden in één enkel overzichtelijk beeld weergegeven.

Dus de eerste richting die Baker bespreekt geeft aan dat de overzichtelijke representatie [*Darstellung*] van grammaticale regels essentieel anders is dan de overzichtelijke ordening [*Zusammenstellung*] van grammaticale regels. De tweede richting impliceert dat de overzichtelijke representatie niet méér zou zijn dan een specifiek soort van ordening van beschrijvingen van het gebruik van onze woorden. Baker werkt die tweede opvatting vervolgens uit en kwalificeert hem als een vogelvlucht-perspectiefmodel om vervolgens aan te tonen dat deze invalshoek problematisch is [Baker 2002, 71]. Baker probeert die problemen te analyseren vanuit de voorlopers van *PU 122*; te weten *TS 220*, grofweg de opmerkingen van § 98 tot § 116. Dit zal blijken zeer verhelderend te werken.

TS 220 is de vroege versie van de *Philosophische Untersuchungen*. Hierin wordt de bron van de filosofische problemen ten aanzien van de analogieën die in onze vormen van de taal aanwezig zijn, gezien als de moeilijkheid van de ‘vorm van representatie van onze taal’ [§ 98a]. Een oplossing voor filosofische problemen is volgens Wittgenstein om een verandering van aspect te weeg te brengen door de analogieën naast elkaar te zetten. Bijvoorbeeld een juxtapositie van de ene notatie met een andere: ‘is’ inwisselen voor ‘=’ of ‘e’. ‘Kunnen we deze voorbeelden uit § 98 en § 99 generaliseren? In welk opzicht kan een deel van ons taalspel met getallen of kleurwoorden *het geheel* presenteren? Of representeert het zich alleen maar zelf?’ [Baker 2002, 77].

Iets dat driedimensionaal is kan tweedimensionaal worden gerepresenteerd; vanuit een gesimplificeerd object van vergelijking kunnen we naar een volle complexiteit van de taal gaan, die dan kan worden aangemerkt als een nieuwe dimensie ten aanzien van de symbolen van het enkelvoudige, simpele taalspel [PU 200-1]. Dus concludeert Baker dat Wittgenstein het simpele taalspel niet opvat als een fragment van het meer gecompliceerde, maar ‘als een compleet taalspel dat op een isomorf subsysteem in het complexe kan worden geprojecteerd [op het model dat de natuurlijke getallen met de niet-negatieve hele getallen binnen het systeem van de rationale getallen laat correleren]’ [Baker 2002, 78]. In dat opzicht kunnen we dus een simpel taalspel als een grammaticaal model of een overzichtelijke representatie van het gebruik van onze woorden zien. Op deze manier zien we bij Wittgenstein met zijn gebruik van voorbeelden een algemene strategie binnen de verschillende therapieën om filosofische problemen te laten verdwijnen⁸, waarbij de correcte behandeling van elk probleem licht laat schijnen op de correcte behandeling van allemaal [Z 465] [Baker 2002, 78].

Een *übersichtliche Darstellung* is vanuit deze opvatting dus meer dan alleen maar een specifieke ordening die ons het gebruik van onze woorden laat zien. Het is in een bepaald opzicht een

⁸ Vergelijk ook de waarnemingsraadsels en de kleurraadsels die Wittgenstein ons voorlegt in *PU II*, xi en *Remarks on Colour*.

complete ordening, waarin alle mogelijkheden overzichtelijk in een noodzakelijke relatie ten opzichte van elkaar staan. Willen we ons bevrijden van een bepaald beeld dat we van de taal hebben, dan moeten we actief in een bepaald taalspel een model of een voorbeeld als *übersichtliche Darstellung* naast het beeld leggen dat ons gevangen houdt, zodat dit beeld in een aspectwisseling met het model in een ander daglicht komt te staan. Door vervolgens met behulp van een analogie op een filosofische fout te wijzen, kunnen filosofische problemen verdwijnen. Het is alleen in de aspectwisseling tussen model en ‘beeld’ dat een andere zienswijze kan oplichten.

Baker benadrukt dat het punt van aspecten zien en aspectblindheid prominent aanwezig is in *TS 220*, aangezien de eenheid van de filosofische methode werkt door de toepassing van het concept ‘aspect’ op grammatica en taal. Filosofische problemen verschijnen bijvoorbeeld, omdat de representatievormen van onze taal een verontrustend aspect hebben aangenomen, waarbij de taal ons geen enkele uitweg lijkt te bieden [§ 98]; we veranderen dan het aspect zodanig dat een uitdrukkingssysteem dat ons in zijn ban houdt kan worden doorbroken door juxtapositie met een ander systeem [§ 99]; een hoofdoorzaak van ons onbegrip is namelijk, dat we het gebruik van onze woorden niet overzien [§ 100]; de belangrijkste filosofische aspecten van de dingen zijn door hun eenvoud en alledaagsheid verborgen, zodat we ze niet opmerken, omdat ze zo vlak voor ons liggen [§ 105]. Wittgenstein zelf werkt deze therapie van aspecten zien uit door de aard van de *Elementarsatz* die hij in de *Tractatus* onder de loep had genomen, nu op te vatten als ‘een beeld dat ons gevangen hield’ [§ 108]. Het lijkt op een soort van optische illusie: wat op onze bril is getekend zien we aan voor het wezen van de dingen en enkel wanneer die optische illusie wordt verwijderd, zien we de taal zoals die is [§ 110]: we moeten dus leren om andere mogelijkheden te zien [§ 102].

Wanneer een beeld ons gevangen houdt dan is onze positie vergelijkbaar met een bepaald perceptueel verslag van het eend/konijndiagram, aldus Baker. Op zo’n moment zien we dat plaatje alleen maar als het plaatje van een konijn, en zijn we niet in staat er ook iets anders in te zien. We kunnen dan proberen door verandering van de context of door overreding – wij bij onszelf of een ander bij ons, dus door een soort conversie te plegen een andere kijk op de zaak openen [§ 116]. We kunnen bijvoorbeeld een absurd verschijnsel gebruiken om andere zienswijzen uit te vinden of het eend/konijndiagram te omgeven met andere afbeeldingen van konijnen of eenden, afhankelijk van wélk beeld ons gevangen houdt [BB 28] [LW 165]. Overzichtelijke representaties hebben radicaal verschillende vormen in Wittgenstein’s geschriften en die verscheidenheid past bij de verscheidenheid aan procedures om iemand een nieuw aspect te laten zien. Wat al deze procedures gemeen hebben, is dat ze niet opgemerkte aspecten of patronen zichtbaar maken in het gebruik van onze woorden.

De sequentie § 98 tot § 116 in *TS 220*, de vroege versie van de *Philosophische Untersuchungen*, wijst daarmee in de richting van een heel andere interpretatie van *übersichtliche Darstellung* dan het vogelvluchtperspectiefmodel.⁹ Baker geeft aan dat de methode van construeren van een *übersichtliche Darstellung* niet los kan worden gezien van de taak om specifieke filosofische problemen op te lossen. Daarbij is de vergelijking met een alternatieve notatie zoals bijvoorbeeld de vervanging van ‘is’ door ‘=’ of de vervanging van de kleurenoc-taëder door een tweedimensionale kleurencirkel altijd relatief aan een specifiek doel. Een overzichtelijke representatie is die representatie die dat wat wordt gerepresenteerd overzichtelijk maakt. Zo zijn bijvoorbeeld de kleurenoc-taëder en de ijkmeter met kleurcoördinaten¹⁰ twee verschillende *übersichtliche Darstellungen* van het gebruik van onze kleurwoorden. Dat betekent dat de criteria voor een succesvolle *übersichtliche Darstellung* strikt relatief zijn ten aanzien van specifieke situaties en ze beoordeeld moeten worden op het effect ten aanzien van de veranderingen in een bepaalde manier van zien. Het is een creatieve prestatie en geen

⁹ Baker verwijst hier naar de ‘logische geografie’ zoals Ryle dat voorstond als een invalshoek voor een positieve rol voor de filosofie en degenen die een Augustiniaans beeld van de taal hebben [Baker 2002, 72].

¹⁰ In de handel worden kleurmeters [spectrofotometers] gebruikt, die uitgaan van een numeriek kleursysteem dat door de Commission Internationale de l’Eclairage [CIE] in 1931 is ingevoerd en in de loop van de jaren is uitgebreid door de kleurdimensies/parameters opnieuw te definiëren in L [helderheid], a [rood-groen] en b [geel-blauw]. Het systeem staat nu bekend als CIE-*lab* en is vooral geschikt om kleurverschillen of veranderingen in kleur vast te leggen [Pieter Keune, ‘Kleursystemen’ in *KunstenaarsMateriaal* 37, 2001, 5-7].

mechanische procedure om een middel tot aspectwisseling te vinden en dat bij iemand onder de aandacht te brengen. Het is een taak van overreding en niet van demonstratief bewijs om er voor te zorgen dat iemand de dingen anders ziet.

Volgens Baker moet het vogelvluchtperspectiefmodel dan ook worden afgewezen. De *übersichtliche Darstellungen* lijken nog het meest op de beschrijving van mogelijkheden. Geen enkel feit wordt gesteld; geen enkele these naar voren gebracht en dus is er ook niets om aan te vallen of te verdedigen. De vormen van representatie liggen diep verankerd, zowel in ons denken als in onze activiteiten. Daarom kan een verandering in zienswijze heel moeilijk zijn en verstrekkende gevolgen hebben. Aspecten zien is in bepaalde opzichten ‘vrijwillig’ en daarmee is het dus niet gelijk te stellen met perceptie: iemand moet de dingen anders willen zien – zo niet dan vindt er geen aspectwisseling plaats. Zo iemand moet zich daar dus aan willen overgeven of voor willen openstellen; in dat opzicht is filosofie bedrijven werken aan zichzelf [CV 16].

Nu we de analyses van Baker naast die van Lee, McGinn en Vendler kunnen leggen, zien we hoe de notie van *übersichtliche Darstellung* verbonden is met de kleurenonderzoeken en het aspecten zien. Baker laat in zijn artikel overtuigend zien dat de *übersichtliche Darstellung* méér is dan een *Zusammenstellung* en illustreert dit aan de hand van de kleuren-octaëder. Dit leidmotief dat de *übersichtliche Darstellung* is in het latere werk blijkt dus evenals de kleuren-octaëder enkel in termen van aspecten zien geanalyseerd te kunnen worden en niet in termen van perceptie of een perceptueel verslag. Ook Lee wijst in zijn artikel op een zekere relatie tussen aspectperceptie en de kleuren met betrekking tot het thema van de interne en externe relaties, maar zijn opname van de kleurencirkel van Goethe helpt ons hier niet verder. Om een reflectieve dynamiek in het latere werk van Wittgenstein aan te kunnen tonen is de bestudering van de kleuren-octaëder als *übersichtliche Darstellung* onontbeerlijk. In wat nu volgt wordt deze octaëder dan ook aan een uitgebreide analyse onderworpen.

3. De kleurenonderzoeken van Wittgenstein

Wittgenstein heeft doelbewust de kleuren-octaëder uitgekozen ter verheldering van zijn standpunten, zoals hij ook doelbewust de kleurencirkel of kleurenbol als systeem buiten beschouwing heeft gelaten in zijn onderzoekingen.¹¹ We kunnen inzicht krijgen in zijn beweegredenen door zijn opvattingen van de kleuren-octaëder aan een zorgvuldige bestudering te onderwerpen.

Wittgenstein neemt het model van de kleuren-octaëder over van Höfler, die de opponenten-indeling als uitgangspunt neemt.¹² De psychologen Höfler en Ebbinghaus zien deze opponenten-opdeling, die zij op hun beurt weer hebben overgenomen van Hering, als een omkeringproces volgens de formule: rood – groen, blauw – geel, wit – zwart, waarbij de basiskleurparen in het model tegenover elkaar staan.¹³ Groen wordt hier dus niet gezien als een mengkleur, maar als een

¹¹ Voor een overzicht van de ontwikkeling van de kleurenleer vanaf Aristoteles verwijzen we naar Gerritsen 1982. Allerlei kleursystemen passeren in dit overzichtelijk boekje de revue, waaronder die van Helmholtz, Hering, Ostwald, Goethe, Newton, Höfler, Ebbinghaus en vele anderen. Een ander geschiedkundig overzicht van de kleursystemen is te vinden op het Internet: <www.colorsysteem.com>. Voor de bekendheid van Wittgenstein met Höfler verwijzen we naar Rothhaupt 1996, 270ev.

¹² In de moderne vorm is deze opponententheorie ook besproken door Leo Hurvich en Dorothea Jameson in ‘An opponent-process Theory of Colour Vision’, *Psychological Review* 64, 1957, 384-404. Deze opponententheorie gaat uit van de idee dat wij mensen drie kleurkanalen in ons visuele systeem bezitten. Eén kanaal is achromatisch en signaleert alleen verschillen in helderheid; de twee andere zijn chromatisch en signaleren verschillen in kleur. Alhoewel deze kanalen in psychologische experimenten zijn gespecificeerd en niet in neurofysiologische experimenten, wordt desalniettemin in brede kring aangenomen dat deze kanalen op een of andere manier corresponderen met de complexe dwarsverbindingen tussen de retinacellen en de postretinale neuronale samenstellingen [Varela *et al.* 1991, 159ev].

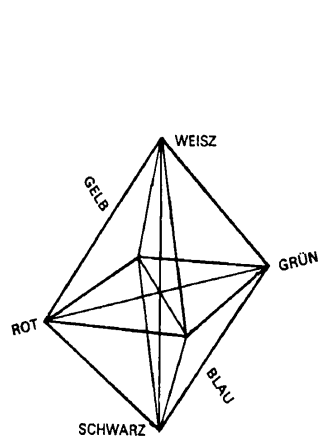
¹³ Het kleurenconcept van Hering gaat uit van vier respectievelijk zes basiskleuren en hun interne relaties. Ze zijn complementair tegenover elkaar neergezet op drie coördinaten. Zo staat rood tegenover groen, blauw tegenover geel en wit tegenover zwart. Hering komt tot deze indeling, omdat hij uitgaat van het zogenaamde omkeringproces bij het kleuren zien. In een +/-schema van opponentenwaarden in de vorm van signaaloverdracht bij het [kleuren]zien staan de complementaire basisperceptiekleuren tegenover elkaar [Gerritsen 1982, 28-29]. Vergelijk ook noot 12.

basiskleur. Tevens worden deze basiskleuren aangegeven door een *eenduidig punt* op de hoeken van de omtrek van het basisvlak, waarbij de zwart/wit-as loodrecht op het kleurvlak staat.

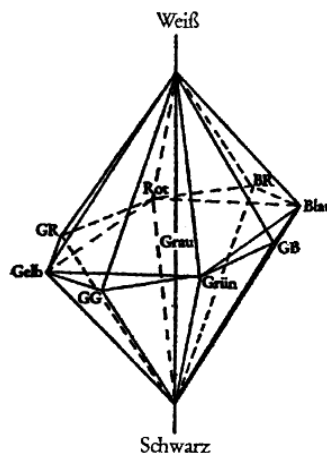
Deze opponentenindeling en de direct zichtbare plaats van een kleur op één van de lijnen van het basisvlak is voor Wittgenstein de reden om voor de kleuroctaëder te kiezen en niet voor bijvoorbeeld de dubbele kegel van Ostwald of de kleurenbol van Runge. De cirkel die de grondvorm is van het model van Ostwald geeft voor de basiskleuren te weinig regels. Hier liggen de basiskleuren en de mengkleuren samen op één cirkel, zodat we niet voldoende kunnen differentiëren. De achthoek als grondvlak van de dubbele piramide geeft te veel regels, want hier hebben de basiskleuren dezelfde functie als de vier hoofdmengkleuren oranje, violet, blauwgroen en groengeel [Rothhaupt 1996, 264-267].¹⁴ Wittgenstein zelf zegt:

[...]Der Farbenraum wird z.B. *beiläufig* dargestellt durch das Oktaeder, mit den reinen Farben an den Eckpunkten, und diese Darstellung ist eine grammatische, kein psychologische. Zu sagen, dass unter den und den Umständen – etwa – ein rotes Nachbild sichtbar wird, ist dagegen Psychologie (*das* kann sein, oder auch nicht, das andere ist a priori; das eine kan durch Experimente festgestellt werden, das andre nicht). Die Oktaeder-Darstellung ist eine *übersichtliche* Darstellung der grammatischen Regeln. Unserer Grammatik fehlt es vor allem an *Übersichtlichkeit*.[...] [PB I 1]

In § 122 van *PB XXI* geeft Wittgenstein aan dat deze octaëder de regels van de grammatica *onmiddellijk* door zijn uiterlijke verschijning uitdrukt. Het is een model dat ons kan laten zien hoe we onze kleurvocabulaire gebruiken. Daarom is dit volgens Wittgenstein het beste model van de kleurengrammatica. Het is grammatica, omdat het model laat zien dat we bijvoorbeeld wel betekenisvol van roodachtigblauw, maar niet betekenisvol van roodachtiggroen kunnen spreken [PB IV § 39]. Hoe ziet Wittgenstein dat precies? Met behulp van Gerritsen [1982] en Rothhaupt [1996] kunnen we zijn gedachtegang als volgt reconstrueren.

Alois Höfler – 1883 [Gerritsen 1982, 38]

Wittgenstein – 1930 [PB XXI § 221]

De kleurruimte wordt op een overzichtelijke wijze geordend voorgesteld door de kleuroctaëder: een regelmatig achthoek, dat is opgebouwd uit acht gelijkzijdige driehoeken. Het is van belang om de kleuroctaëder zoals Wittgenstein hem opvat *letterlijk* te lezen – dus precies zoals de octaëder getekend staat: hij drukt immers de regels van grammatica uit door zijn *uiterlijke verschijning*. Op deze manier kunnen we constateren dat Wittgenstein uitsluitend in de contouren van de kleurruimte is

Overigens geeft Gerritsen [1982] aan dat rood en groen niet complementair zijn. Ze resulteren samen niet in een neutraal-perceptie zoals lang werd aangenomen, maar in een geelperceptie.

¹⁴ Bij de dubbele piramide kunnen we denken aan het driedimensionale kleurordeningssysteem van A.H.Munsell in *Atlas of the Munsell Color System* uit 1915, die overigens door Wittgenstein zelf niet wordt genoemd. Het kan dus evengoed zijn dat Wittgenstein hier een fictief ordeningsmodel opvoert [vgl. Rothhaupt 1996, 264].

geïnteresseerd. De reden hiervoor is gelegen in het feit dat het hem op dat moment te doen is om de ontsluiting van verwantschappen van de kleuren. Deze verwantschappen omvatten samen de logische structuur van de kleuren: de ‘kleurgrammatica’. Laten we daarom de kleurenoctaëder zoals Wittgenstein hem heeft getekend in *Philosophische Bemerkungen* eens nauwkeurig bekijken.

Allereerst valt op dat Wittgenstein in vergelijking met het model zoals Höfler hem presenteert, de zwart/wit-as, die loodrecht op het basisvlak staat, een stukje naar boven en naar beneden heeft doorgetrokken. Wittgenstein wil hiermee expliciet aangeven dat deze as van een ander niveau – een andere logische orde – is dan de kleuren die op de hoeken van de lijnen van het basisvlak zijn neergezet. Deze coördinaat bevindt zich in een andere dimensie. Ook Höfler zal dat in zijn weergave zo hebben opgevat, maar dat kunnen we niet werkelijk aan zijn model aflezen.

We kunnen aan dit doortrekken van de zwart/wit-coördinaat een aantal consequenties verbinden. Ten eerste kan deze zwart/wit-as worden opgevat als een grijschaal van de kleuren die gemengd zijn uit de basiskleuren zwart en wit, maar ook als een schaal van tussenkleuren van zwart en wit.¹⁵ Ten tweede is het op deze manier mogelijk te laten zien dat alle verzadigde kleuren met zwart, grijsstenen en wit kunnen worden gemengd.¹⁶ In die zin staan de verzadigde kleuren *tussen* het opponentenpaar van zwart en wit. In de driedimensionale kleurenopbouw zijn alle verzadigde kleuren [dus niet alleen de vier basiskleuren] gesitueerd tussen zwart en wit. In dat opzicht kunnen we de basiskleuren op de vaste punten als gelijk van structuur aanmerken: bijvoorbeeld wit–geel–zwart en rood–geel–groen. Ten derde – en dit is wel het belangrijkste kenmerk, waar Wittgenstein in *Remarks on Colour* steeds opnieuw terugkomt – is het niet mogelijk om bij deze zwart/wit-as van doorzichtige kleuren te spreken. Er bestaat geen doorzichtig wit, geen doorzichtig grijs, geen doorzichtig zwart en dat kunnen we in één oogopslag zien aan het feit dat deze coördinaat zich in een andere dimensie bevindt. Zo laat de kleurenoctaëder in één oogopslag zien dat we ons geen doorzichtig wit kunnen denken: we kunnen er geen plaats voor vrijmaken in deze octaëder. Immers dan zou het al dan niet doorzichtig wit op een punt van het basisvlak moeten liggen [vergelijk *RoC* III 85; III 178].¹⁷

Op het basisvlak ligt de basiskleur rood op een punt tussen blauw en geel, geel tussen rood en groen, groen tussen geel en blauw, blauw tussen groen en rood. De mengkleuren bevinden zich ergens op een punt tussen twee basiskleuren, maar we kunnen ze niet precies aangeven als een punt met een exacte middenwaarde. We kunnen immers in principe oneindig veel gradaties in de mengkleuren aanbrenge en we kunnen nooit exact aangeven hoeveel van de ene dan wel van de andere kleur in de mengkleur aanwezig is. Dus liggen de verschillende mengkleuren ‘ergens’ op de lijn tussen geel en rood, rood en blauw, blauw en groen respectievelijk groen en geel. Wanneer we naar het

¹⁵ Het wordt uit de besprekingen van Wittgenstein verder niet duidelijk of grijs ook op een vast punt op de zwart-witas moet worden gesitueerd. Dit geeft eens te meer aan dat het hem uitsluitend om de contouren van de octaëder te doen is.

¹⁶ Een kleur wordt doorgaans beschreven in termen van driedimensionaliteit. Dit betreft dan niet zozeer de hoogte, lengte en breedte als wel het feit dat elke kleur met drie parameters kan worden aangegeven door middel van zijn kleurtoon, verzadiging en helderheid. De kleurtoon geeft aan waar in het betreffende kleursysteem de kleur ligt: de basiskleuren rood, geel, groen, blauw, wit, zwart en de mengkleuren zoals blauwachtig groen enz.. Verzadiging geeft de mate van een vermenging van een kleur met een andere kleur aan. Bijvoorbeeld een rood van een bepaalde kleurtoon levert gemengd met wit een roze. We kunnen verzadiging ook omschrijven in termen van de zuiverheid van een kleur. Helderheid geeft de hoeveelheid licht aan die een kleur heeft [Pieter Keune, ‘Kleursystemen’ in *KunstenaarsMateriaal* 37, 6].

¹⁷ Rothhaupt [1996, 507-508] wijst hier op de invloeden van de psycholoog David Katz en zijn boek *Aufbau der Farbenwelt* uit 1930 die Wittgenstein zou hebben gekend. Volgens Katz kan het vrije, uit zijn context geïsoleerde kleurvlak – bijvoorbeeld een kleurmonster – opgevat worden als een eerste dimensie van de drie verschijningswijzen van een kleur. De kleurruimte van de verschijningswijze van een kleur heeft de mogelijkheid om doorzichtig te zijn en wordt dan ook opgevat als een tweede dimensie. De opvallendheid in de zin van het oplichten en glanzen of spiegelen van een kleur kan als een derde dimensie worden aangemerkt. We komen op Katz’ indeling van de verschijningswijzen van de kleuren in dit artikel nog terug. Punt is hier dat dit ‘zien’ van het feit dat de zwart-witas in een andere dimensie ligt ook een ‘weten’ impliceert, namelijk het weten dat een dergelijke opdeling een betekenisvolle is in dit geval volgens de invalshoeken van Katz en als grammaticaal-logische opvatting overgenomen door Wittgenstein. Zwart, grijs en wit zijn hier kleurloze kleuren ofwel achromaten en worden dus aangemerkt als kleurvlakken en een kleurvlak kan in deze opvatting nooit doorzichtig zijn. De kleuren op het basisvlak zijn ruimtelijk en kunnen dus zowel doorzichtig als ondoorzichtig zijn.

Als extra aandachtspunt moet hier nog worden vermeld dat Rothhaupt aangeeft dat de bruikbaarheid van de octaëder evenals de term *Darstellung* in verband met de kleuren al voorkomt bij Katz [Rothhaupt 1996, 508ev].

vierkante basisvlak kijken, is het misschien met betrekking tot de mengkleuren exacter om van vier tussenbereiken te spreken, namelijk het bereik tussen geel en rood, het bereik tussen rood en blauw, het bereik tussen blauw en groen en ten slotte het bereik tussen groen en geel.

Doordat we de kleuren-octaëder van Höfler naast de tekening van Wittgenstein hebben gelegd, zien we dat Wittgenstein niet alleen de zwart/wit-as naar buiten toe heeft doorgetrokken, maar ook het kruis binnen in het grondvlak heeft weggelaten. Hij gaat er dus om zo te zeggen buiten *omheen* en niet *doorheen*. Hiermee wil hij laten zien dat er geen combinatie mogelijk is van rood met groen als ‘roodachtig-groen’ en geen combinatie van blauw met geel, het zogenoemde ‘blauwachtig-geel’. De tussenbereiken geel–blauw en rood–groen zijn dus niet mogelijk, omdat geel en blauw evenals rood en groen complementaire – of ook wel unieke contrastkleurparen zijn.¹⁸ Dit complementaircontrast impliceert dat deze kleuren elkaar uitsluiten.¹⁹ We komen hierop in de bespreking van de kleuren in relatie tot het aspecten zien nog terug.

Een derde verandering in vergelijking met de tekening van Höfler zien we terug in de verdeling van de tussenbereiken op het vierkante basisvlak. Wittgenstein verdeelt deze tussenbereiken naar *buiten* toe op zodat het basisvlak wordt uitgebreid tot een regelmatig achthoek. Hierop situeert hij de tussenkleuren rood-geel, geel-groen, groen-blauw en blauw-rood. Binnen de tussenbereiken kunnen allerlei menggroepen voorkomen die ofwel meer naar de éne ofwel meer naar de andere kant neigen; dat wil zeggen groener of roder of *nóg* roder, roodachtig-geel of blauwachtig-groen zijn enzovoort. Dit alles is een vloeiende ordening zonder dat we deze mengkleuren kunnen vastleggen op een éénduidig punt. Denk bijvoorbeeld aan roodachtig-oranje-geel of roodachtig-violetachtig-blauw [vergelijk *PB XXI* § 220].

De vier basiskleuren zijn precies tussen de mengkleurgroepen gefixeerd. Zo is rood aan de ene kant het eindpunt van het tussenbereik rood-geel en anderzijds eindpunt van tussenbereik blauw-rood. Hier ligt ook de reden waarom we niet genoeg hebben aan de relatie *tussen*. Rood is immers weliswaar tussenkleur van blauw-rood en rood-geel en van blauw en geel, maar rood is geen mengkleur van blauw-rood en rood-geel en ook geen mengkleur van blauw en geel. En dat terwijl rood-geel wel een mengkleur is van rood en geel en rood het gemeenschappelijk bestanddeel is van rood-geel en blauw-rood. Dus: rood-geel bestaat uit een menging van rood en geel. Rood is het gemeenschappelijk bestanddeel van blauw-rood en rood-geel [vergelijk *PB XXI* § 222]. Rood-geel staat dus als mengkleur op een punt buiten het basisvlak en rood staat op een vast punt op het basisvlak.

Deze manier van uitdrukken heeft als voordeel, dat ze laat zien waardoor de kleuren worden begrensd. Een mengkleur wordt door twee basiskleuren begrensd waar deze tussen ligt en waarvan ze de menging is. Een basiskleur wordt door twee basiskleuren begrensd en wel door het andere bestanddeel van zijn mogelijke mengkleuren. We moeten de uitdrukkingen ‘gemeenschappelijk bestanddeel’ en ‘menging van’ dan ook zorgvuldig van elkaar onderscheiden, want ze zijn niet equivalent [ibid.].

Enkel bij een zorgvuldige bestudering van de wijze waarop Wittgenstein de kleuren-octaëder gebruikt, zien we hoe belangrijk in deze *übersichtliche Darstellung* de [vaagheid van] grenzen zijn die tussen de ene en de andere kleur bestaan. Een dergelijke begrenzing doet zich ook voor wanneer we de kleuren-octaëder naast de kleuren in de werkelijkheid leggen. We zien dit bijvoorbeeld terug in de vraag of groen aangemerkt moet worden als een basiskleur of als een mengkleur van blauw en geel en ook in de vraag in hoeverre wij betekenisvol van ‘roodachtig-groen’ kunnen spreken. Het antwoord op de vraag of groen een basiskleur is of een mengkleur ligt op het logische, dat wil zeggen grammaticale niveau. Groen kan als een basiskleur worden aangemerkt, omdat hij niets blauwachtigs en niets geelachtigs heeft. Dit in tegenstelling tot de meng- of tussenkleuren zoals bijvoorbeeld oranje [vergelijk *RoC III* 111; III 113]. Het feit dat we een groene kleur kunnen *maken* uit

¹⁸ In een andere dimensie kan dat wel. Groene stoffen met een rode schittering zoals we die kennen in de werkelijkheid, danken die combinatie aan het feit dat het rood in de schittering ligt. Een punt waar we nog op terug zullen komen in verband met Wittgensteins invalshoek wat betreft de vierde dimensie van de kleuren.

¹⁹ Voor inzicht omtrent de zogenaamde gevoelscontrastwaarden van complementaire kleuren en de opponentenindeling waar deze opvatting aan doet denken, verwijzen we naar Gerritsen 1982, 15ev.

een menging van geel en blauw is een heel andere zaak. De taalspelen waarin we de kleurwoorden met het achtervoegsel ‘-achtig’ gebruiken, maken voor ons de status van de kleuren duidelijk.²⁰

Kijken we naar de kleurenoctaëder, zoals Wittgenstein hem gebruikt, dan zijn de vier basiskleuren op het grondvlak de uitgangspunten samen met zwart en wit op de uiteinden in de andere dimensie. Dus zijn er uiteindelijk zes basiskleuren. Als mengkleuren laten we die kleuren meetellen, die we als ‘X-achtig’ of ‘X-achtig Y’ kunnen beschrijven, waarbij X en Y de punten aangeven, waar-tussen de uitdrukking in het kleursysteem ligt. Dus kunnen we zeggen: er bestaat een geelachtig-groen, een groenachtigblauw, een blauwachtigrood, een roodachtiggeel, maar geen blauwachtiggeel of roodachtiggroen. Met betrekking tot de andere dimensie geldt: een geelachtigwit, een blauwachtigwit, een roodachtigwit, een groenachtigwit. Maar niet: witachtiggroen of witachtiggeel.²¹ In deze laatste twee gevallen spreken we van lichtgroen of lichtgeel – een punt dat door Wittgenstein niet verder wordt uitgewerkt. Kloppen doet het wel: immers wit bevindt zich aan het uiteinde van de andere dimensie. En hetzelfde geldt voor zwart ook al wordt het hier zeer gecompliceerd: we kunnen spreken van een roodachtigzwart, een blauwachtigzwart en ook van een geelachtig- of oranjeachtigzwart. Deze laatste twee kunnen we echter ook bruin noemen!²² Dit kunnen we opvatten als een voorbeeld van aspectwisseling zoals we nog zullen zien. Een grijsachtigblauw of een grijsachtiggeel komt niet voor in ons taalgebruik; ook dat laat de kleurenoctaëder zien. Alleen de contouren zijn van belang.

Op deze manier vertelt de octaëder ons inderdaad in één oogopslag hoe we onze kleurenvoculaire gebruiken; dat wil zeggen wat de regels zijn die voor de voculaire gelden. En hij is daarmee dus een *übersichtliche Darstellung*. Over het basisvlak kunnen we uitgebreid spreken en ook is het mogelijk uitdrukkingen te vinden, die raakvlakken met verschillende dimensies laten zien. Maar er is een gebied, namelijk de vierde dimensie, waar onze combinaties van woorden tekort schieten. Daarom heeft Wittgenstein in *Philosophische Bemerkungen* I 1 het woord ‘beiläufig’ – ‘bij benadering’ gebruikt.²³

We hebben gezien dat alle verzadigde kleuren op het basisvlak doorzichtig of ondoorzichtig kunnen zijn: denk bijvoorbeeld aan een doorzichtig groen glas of een ondoorzichtig stuk groen papier. De zwart/wit-as kunnen we echter niet doorzichtig denken; enkel ondoorzichtig. Een doorzichtig wit, in de zin waarin het niet in deze representatie past, kunnen we ons niet denken en dat terwijl het in de werkelijkheid wel bestaat! Iedere schilder weet dat een handvol meel in een emmer water doorzichtig wit oplevert. Het punt van doorzichtigheid als zodanig kan evenals het spiegelen enkel maar in de dieptedimensie van de kleuren voorkomen. We komen hier nog op terug. Duide-lijk is wel dat de kleurenoctaëder voor deze dieptedimensie van de kleuren de werkelijkheid, het ‘echte leven’, nodig heeft. De relatie tussen de kleurenoctaëder, de werkelijkheid en ons begripsvermogen wordt dan ook aan de hand van *Remarks on Colour* verder onderzocht.

De kleurgrammatica zoals die zijn neerslag vindt in de kleurenoctaëder is niet zuiver conventie, want maatgevend is de toepassing in de werkelijkheid. Het probleem omtrent het ‘roodachtiggroen’ dat Wittgenstein opnieuw bespreekt in *Remarks on Colour* geeft aan waar het hem om te doen is. Een voorbeeld van een zin die op de grens van logica en empirie wordt gebruikt, is de zin ‘Er bestaat een roodachtiggroen.’. Wanneer we kijken naar de plaats die deze kleur zou moeten innemen in de kleurenoctaëder, zien we dat het onzin is om van een roodachtiggroen te spreken. De kleurgrammatica zoals de octaëder die weergeeft, laat een bestemming van een roodachtiggroen niet toe. Maar kan deze zin in andere omstandigheden wél betekenisvol zijn? Wittgenstein geeft aan dat er mensen zouden kunnen bestaan die in hun kleurgrammatica een roodachtiggroen hebben

²⁰ Vergelijk voor opmerkingen omtrent het achtervoegsel ‘-achtig’: *RoC* III 27, 30, 41, 52, 94, 110, 162-3.

²¹ Voor zover Wittgenstein de term witachtiggroen gebruikt in *Remarks on Colour* [vergelijk *RoC* III 194] vraagt hij zich ook hier af hoe we een dergelijke term wanneer die al bestaat, zouden moeten gebruiken.

²² Bruin is een speciaal geval: het is als oppervlaktekleur een tussenkleur. Vergelijk *RoC* I 11 en *RoC* III-163, en *RoC* I-72 en *RoC* III 126.

²³ Voor alle volledigheid: het betreft hier de Oostenrijkse variant van het woord ‘beiläufig’ en niet de Duitse betekenis van het woord.

opgenomen, zoals ze dit op grond van een verkleurd blad in de herfst hebben vastgesteld. Aan de hand van de relatie tussen kleurbegrippen en kleurervaringen en ook kleurbegrippen en kleurengrammatica thematiseert Wittgenstein dus de verhouding tussen logica en empirie.

De kleurenoctaëder is een driedimensionaal lichaam dat in staat is om twee dimensies van de kleuren te laten zien: de dimensie van de vier basiskleuren en de mengkleuren op het basisvlak, die zowel doorzichtig als ondoorzichtig kunnen zijn in de werkelijkheid, en de dimensie die daar loodrecht op staat: de zwart/wit-as die bestaat uit achromaten en die we enkel maar ondoorzichtig kunnen denken. In de werkelijkheid zijn we in staat aan de twee dimensies van de kleurenoctaëder de dieptedimensie toe te voegen. Deze dieptedimensie als derde dimensie toont een vierde parameter van de kleuren in de werkelijkheid, namelijk in het spiegelen, het glanzen en schitteren van de kleuren; dit alles mogelijk in combinatie met doorzichtigheid.²⁴

Wenn man glaubt sich einen 4-dimensionalen Raum vorstellen zu können, warum nicht auch 4-dimensionale Farben, das sind Farben, die ausser dem Grad der Sättigung, dem Farbton und der Lichtstärke noch eine vierte Bestimmung zulassen? [...]²⁵ [MS 108 §§ 111 en 112]

Wittgenstein werd opmerkelijk gemaakt op het bestaan van een dieptedimensie van de kleur door de briefwisseling van de schilder Runge met Goethe, waarin Runge onder andere de implicaties inzake het onderscheid tussen doorzichtige en ondoorzichtige kleuren ter sprake brengt [Rothhaupt 1996; 526]. In tweede instantie hebben vooral de noties van de ruimteaanschouwing van David Katz Wittgenstein's aandacht [vergelijk noot 17]. Met betrekking tot de verschijningswijzen van de kleuren als 'vrije' kleur, kleurvlak en kleurruimte onderscheidt Katz binnen de kleurruimte een ruimtevullende en een ruimtebegrenzende functie van de kleuren. De 'vrije' uit hun context vrijgemaakte kleuren zijn die, welke we om zo te zeggen voor ons zien, wanneer we een enkelvoudig punt door een koker bekijken om dit punt op deze manier te isoleren van oppervlakte en ruimte. Elke andere verschijningswijze van de kleuren, dus zowel ruimtebegrenzende oppervlaktekleuren als ruimtevullende ruimtekleuren kan op deze manier gereduceerd en getransformeerd worden tot 'vrije' kleur, maar uiteraard enkel wanneer deze uit de natuurlijke context wordt geïsoleerd [Rothhaupt 1996; 506ev; 516]. De ruimtebegrenzende functie van de kleuren laat zich in de dieptedimensie van de kleuren zien als glanzen, oplichten, gloeien, schijnen of spiegelen. Spiegelt een kleur dan vult deze de ruimte niet naar achteren, maar enigermate naar voren. Dit geldt dus voor kleurvlakken die naar achteren toe de ruimte begrenzen. Doorzichtig gekleurde lichamen laten de dieptedimensie zien in het feit dat hun doorzichtigheid de ruimte maar achter toe vult en hebben daarmee dus een ruimtevullende functie.

Ook in de ontdekking van de dieptedimensie van de kleuren gaat het Wittgenstein om de logica van de kleurbegrippen. Deze ontdekking koppelt hij aan een onbepaaldheid van de kleur. Hij geeft bijvoorbeeld aan dat goud, anders dan geel, alleen maar in de dieptedimensie van kleuren voor ons voorstelbaar is, want naast de glans is hierin ook een tijdsdimensie betrokken namelijk het glinsteren [RoC I 33]. In verband met doorzichtigheid vraagt hij zich bijvoorbeeld af op welke wijze wij differentiëren tussen de transparante verschijningsvorm 'op een schilderij' en de ondoorzichtige kleuren 'op het palet'. En hoe komt het dat er wel een doorzichtig groen kan zijn, maar geen doorzichtig wit? Dit punt van doorzichtigheid respectievelijk ondoorzichtigheid van de kleuren wordt aan de hand van talrijke kleurraadsels in *Remarks on Colour* aan een onderzoek onderworpen.

²⁴ Het lijkt erop dat Wittgenstein hier een vierde parameter van de kleuren bedoelt. Immers we kunnen de kleuren opdelen in de dimensies/parameters kleurtoon, verzadiging en helderheid. Een vierde dimensie/parameter is dan het vermogen van de kleuren om te spiegelen, al of niet doorzichtig te zijn, te glinsteren en/of te glanzen. Vanuit deze optiek kan hij zich afvragen of hij aan de drie bestaande kleurdimensies een nieuwe dimensie kan toevoegen. Hij stelt deze vraag vermoedelijk vanuit de opvattingen van David Katz. Vergelijk ook de noten 16 en 17 en Rothhaupt 1996, 517ev.

²⁵ Deze opmerking is weggelaten in PB XXI § 237 van de gepubliceerde versies van *Philosophische Bemerkungen*, zoals bijvoorbeeld die van de *Werkausgabe* van uitgeverij Suhrkamp, en verplaatst naar PB IV § 66. Vergelijk ook Z 269. De oorspronkelijke versie van Wittgensteins nalatenschap zoals deze op de *Wittgenstein Nachlass. The Bergen Electronic Edition* is na te lezen, toont aan dat de opmerking over de vierde dimensie oorspronkelijk deel heeft uitgemaakt van wat nu PB XXI § 237 is.

We kunnen ons geen ‘wit water’ denken dat ook helder is. En hoe moeten we ons ‘heldere melk’ voorstellen? Hij verbindt deze ondenkbaarheid aan de mate van onbepaaldheid die het begrip ‘kleur’ zelf heeft. Wij zijn niet in staat te beschrijven hoe iets ‘wit en doorzichtig’ eruit zou moeten zien. Waarom bestaat er geen woord voor een witte kleur die volledig doorzichtig is? En als we het ‘kleurloos’ noemen, hoort die term dan nog onder onze notie van kleurbegrip thuis? Bovendien wanneer een kleurbegrip, bijvoorbeeld ‘wit’ [als kleurvlak] of ‘doorzichtig’ [als kleurruimte], enkel in één van beide kleurgeometrieën voorkomt – de octaëder of de vierde dimensie – dan kunnen we de vraag stellen, hoe die beide kleurgeometrieën met elkaar in verband kunnen worden gebracht. We kunnen dan proberen om dit soort verschillen op te heffen door een gelijke standaard te creëren, bijvoorbeeld door toepassing van vlakke, eendimensionale kleurmonsters zoals we die kennen van het Munsell-systeem.²⁶ Daarmee is het mogelijk om twee verschillende kleurbegrippen vergelijkbaar te maken, maar dat gaat ten koste van de dieptedimensie. Immers op deze manier kunnen we niet meer differentiëren tussen kleurvlak en kleurruimte [RoC I 25].

Bij de beschrijving van de kleurindrukken is de omgeving, de context, van doorslaggevende betekenis. Ook dat laat de kleuroctaëder zien wanneer we die naast de kleuren in de werkelijkheid leggen. Het model dat als een *übersichtliche Darstellung* de verschillende kleuren en hun onderlinge samenhangen laat zien, schiet tekort in het weergeven van het oplichten, glanzen of spiegelen van de kleuren. Het oplichten, glanzen of spiegelen kunnen we enkel ervaren in de werkelijkheid. Zo zijn we wat betreft de context van de kleuren beter in staat de indruk van een glanzende kleur te beschrijven, wanneer we daar een matte kleur tegenover kunnen stellen. Ook het oplichten van een kleur is gebonden aan een omgeving. Het is bijvoorbeeld onzinnig om te zeggen dat een kleur rood oplicht, wanneer alles in zijn omgeving oplicht. Wanneer alles oplicht, licht niets op, omdat we geen onderscheidingen meer kunnen maken in wat oplicht. Hetzelfde geldt voor de andere uitdrukkingen van de dieptedimensie.

Grijs kan niet als kleurbegrip in de dieptedimensie van kleuren optreden. ‘We kunnen iets nu als zwak oplichtend, dan weer als grijs zien’ [RoC I 38]. Het feit dat we ons niet iets ‘grijsgloeiends’, een ‘grijze vlam’ of een ‘oplichtend grijs’ kunnen indenken, behoort niet tot de fysica en ook niet tot de psychologie van de kleuren, maar tot de logica dus de grammatica van onze kleurbegrippen, zegt Wittgenstein [vergelijk RoC I 40]. Het is op dit punt van *Remarks on Colour* dat Wittgenstein het thema van aspecten zien en aspectwisseling dat hij in het tweede deel van de *Philosophische Untersuchungen* heeft uitgewerkt, koppelt aan de opmerkingen over de kleuren.

4. Kleuren zien, aspecten zien en zekerheid

Analoog aan de twee taalspelen betreffende de uitspraak ‘*X* is lichter dan *Y*’ waarmee Wittgenstein *Remarks on Colour* opent, begint hij het gedeelte van *Philosophische Untersuchungen* II, xi met het onderzoek naar aspecten zien vanuit twee toepassingen van het werkwoord ‘zien’:

Ein Sprachspiel: Darüber berichten, ob ein bestimmter Körper heller oder dunkler als ein anderer sei. – Aber nun gibt es ein verwandtes: Über das Verhältniss der Helligkeiten bestimmter Farbtöne aussagen. (Damit ist zu vergleichen: Das Verhältniss der Längen zweier Stäbe bestimmen – und das verhältniss zweier Zahlen bestimmen.) – Die Form der Sätze in beiden Sprachspielen ist die gleiche: „*X* ist heller als *Y*“. Aber im ersten ist eine externe Relation und der Satz zeitlich, im zweiten ist es eine interne Relation und der Satz zeitlos. [RoC 1]

Zwei Verwendungen des Wortes >>sehen<<.

²⁶ Het Munsell-kleursysteem is gebaseerd op drie parameters [kleurtoon, verzadiging en helderheid], waarmee iedere willekeurige kleur kan worden beschreven en die in de kleurenatlas *Atlas of the Munsell Color System* uit 1915 in de vorm van eendimensionale kleurvlakken worden afgebeeld.

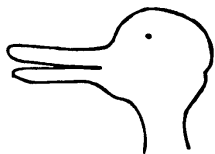
Die eine: >>Was siehst du dort?<< - >>Ich sehe *dies*<< (es folgt eine Beschreibung, eine Zeichnung, eine Kopie). Die andere: >>Ich sehe eine Ähnlichkeit in diesen beiden Gesichtern<< - der, dem ich dies mitteile, mag die Gesichter so deutlich sehen wie ich selbst.

Die Wichtigkeit: Der kategorische Unterschied der beiden >Objecte< des Sehens. [PU II, xi]

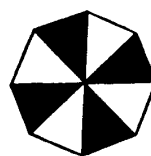
Door het zien in zijn grammaticale onderzoeken op te nemen, wordt het voor Wittgenstein mogelijk om de conceptueel grammaticale onderzoeken in de bredere context van een levensvorm te plaatsen. In zijn kleuronderzoeken in *Remarks on Colour* werkt hij dit bredere verband verder uit. Op de achtergrond speelt de vraag in hoeverre wij vrij zijn in de toepassing van onze begrippen. Wittgenstein vergelijkt een begrip met een manier van schilderen: kunnen we zo maar een manier van schilderen kiezen? [PU II, xii]. Het begripsonderzoek dat hij uitvoert, zowel aan de hand van de kleurenoc-taëder in *Philosophische Bemerkungen* als met betrekking tot de kleurraadsels in *Remarks on Colour* is gerelateerd aan onze menselijke natuur en onze ‘Naturgeschichte’ [RPP I 50]. Hierbij gaat het om hoe wij mensen in elkaar steken, levend in de menselijke ‘levensvorm’ waarbij natuur en cultuur met elkaar zijn versmolten. De feiten van onze natuurlijke historie, waarvoor we in een bepaald opzicht blind zijn – ze behoren zo vanzelfsprekend tot ons leven dat we de neiging hebben eraan voorbij te gaan – zijn oorzaak van meerduidigheid en onbepaaldheid.

Wittgenstein bespreekt dit punt expliciet in *Remarks on Colour* aan de hand van blindheid en kleurenblindheid [RoC I 9, I 10, I 11]. Tussen de verhouding van normaalzienden en kleurenblinden en de verhouding van normaalzienden en roodachtiggroenzienden blijkt een structuurgelijkheid te bestaan. ‘We hebben namelijk geen algemeen erkend criterium voor wat een kleur is, of het moet een van onze kleuren zijn’ [RoC I 12, I 13, I 14]. Als normaalzienden weten we niet wat we ons moeten voorstellen bij kleurenblindheid, evenmin wat het betekent om roodachtiggroen te kunnen zien. Iemand die kleurenblind is kan kleurwoorden leren en gebruiken die ook een normaalziende gebruikt, maar nooit op een zelfde manier. Evenmin als hij het woord ‘kleurenblind’ op dezelfde manier kan gebruiken als een normaalziende dat doet. Hetzelfde geldt voor de mogelijkheid dat er mensen zijn die er een andere kleurengrammatica op na houden dan wij. Een andere kleurengrammatica kunnen we nooit zodanig begrijpen zoals we onze eigen kleurengrammatica begrijpen. Maar een andere kleurengrammatica kan wel een nieuw licht werpen op hoe wij gewend zijn met onze kleurbegrippen om te gaan.

Deze complexe relatie tussen individu en werkelijkheid wordt door Wittgenstein niet alleen aan de hand van de kleuren onderzocht, maar ook vanuit de noties ‘aspecten zien’ en ‘aspectwisseling’. We horen of zien geen verzameling ongeorganiseerde geluiden of stippen kleur: we horen een melodie of we zien een object of een schilderij. Dat kunnen we organisaties noemen of een ‘Gestalt’ volgens de Gestaltpsychologen. Wittgenstein heeft zeker Köhlers gestaltpsychologie gekend, waarbij vooral de typische afbeeldingen hem bleven fascineren. Deze plaatjes, of zoals Baker ze noemt diagrammen, kunnen onder meer dan één aspect worden gezien. We zijn bij Baker het eend/konijndiagram al tegengekomen. Het vreemde voor ons is, dat wanneer we dit diagram bezien hetzelfde plaatje in geen enkel opzicht verandert en dat toch alles verandert. In het ene geval zien we in het plaatje een konijnenkop, in het andere geval zien we in datzelfde plaatje een eendenkop. Het dubbelkruis is een ander voorbeeld van een zelfde soort verschijnsel. In het ene geval zien we een zwart kruis afgebeeld tegen een witte achtergrond. In het andere geval zien we in dezelfde afbeelding een wit kruis tegen een zwarte achtergrond.

Het eend/konijndiagram [PU II, xi 520]

Het dubbelkruis [PU II, xi 541]

Eén verklaring die Köhler voor dit verschijnsel geeft, is dat we twee verschillende plaatjes zien in deze aspectwaarneming; twee ‘visuele realiteiten’. Dat impliceert echter een mentale privé-entiteit, waarbij er in de aspectwisseling een verandering in organisatie heeft plaatsgevonden. De consequentie hiervan is dat we de ruimtelijke relaties tussen de verschillende elementen van de afbeelding anders waarnemen. Maar dat is niet het geval: er heeft geen enkele verandering in de organisatie van de elementen vóór en ná de aspectwisseling plaatsgevonden – óók niet in hun kleur of vorm.

Een andere verklaring voor deze verandering/niet-verandering is dat niet onze privé-indruk is veranderd, maar onze interpretatie van de afbeelding. Rond dit punt concentreert Wittgensteins onderzoek naar aspectwaarneming zich in hoofdzaak: is het opmerken van een aspect een zaak van waarnemen of een zaak van denken? In het verlengde hiervan vraagt Wittgenstein zich bovendien af in hoeverre een concept als de waarneming van een aspect ligt tussen waarnemen – dat een toestand is, en interpretatie – dat een handeling is.

Voor Wittgenstein is de primaire relatie tussen het individu en de werkelijkheid evenals tussen betekenis en ‘zien’ gelegen in de praktische handelwijze en geen kwestie van een mentale constructie. Zijn filosofie als grammatica impliceert de vraag naar uitleg van het gebruik van concepten en legt daarmee dus de nadruk op gedrag en context. In de loop van zijn onderzoekingen naar het aspecten zien komt dan ook naar voren dat wanneer we het oplichten van een aspect aan anderen willen meedelen het geen beschrijving is van een innerlijke ervaring of van een interpretatie, maar veelmeer een spontane reactie ten aanzien van wat we waarnemen. Datgene wat verandert is niet wát we waarnemen of de organisatie van wat we waarnemen, maar onze houding ten opzichte van het oplichten van een aspect. We zien inééns de afbeelding of de kleur anders; we luisteren opeens anders naar een zelfde muziekstuk of gedicht. We plaatsen wat we waarnemen in een andere context, waardoor we nieuwe verbindingen kunnen ontdekken. Dat is ook de reden waarom een andere context van een zelfde object onze waarneming ten aanzien van dat object kan veranderen. Het punt is hier dat ‘een object zien’ wil zeggen dat we het in allerlei omstandigheden benaderen als hetzelfde object. Bij het aspecten zien benaderen we datzelfde object anders. Een en ander houdt in dat het gewone zien constitutief is voor het aspecten zien en daarmee de achtergrond vormt waartegen het aspecten zien kan plaatsvinden. Wat er voor het aspecten zien toe doet, zijn ons voorstellingsvermogen en onze receptiviteit – onze ontvankelijkheid voor indrukken.

Volgens Genova [1993] is alleen het menselijk denken in staat iets als iets te zien, dat wil zeggen onze manier van zien te transformeren. Dat komt omdat we over voorstellingsvermogen beschikken: we kunnen voorstellingen maken van dingen die in de werkelijkheid niet bestaan. Tegelijkertijd is het gebruik van beelden gebaseerd op conventie. Dat maakt het soms ook moeilijk om dingen ‘anders’ te zien. Het gebruik van beelden ligt diep verankerd in ons leven. Of zoals Genova [1993, 166ev] zegt: ‘Er is een transmutatie tussen woorden en beelden die voortkomt uit onze levensgeschiedenis en daarmee betekenis mogelijk maakt. Zo krijgt het woord een gezicht.’ Dus door die transmutatie krijgen de woorden voor ons die specifieke betekenis; een betekenis die de reikwijdte heeft van een scène. Een beeld wordt immers pas betekenisvol wanneer het is ingebed in de intentionele situatie. Het concept ‘scène’, zoals Genova dat gebruikt, omvat dan ook de actuele handeling met de fysische ruimte van de stand van zaken. In dat opzicht is scène een visualisatie van een taalspel: de taalgebruikers zijn nodig om een beeld toe te passen en te beslissen of dat de juiste toepassing is. De enige manier om dat te doen is door de componenten van dat beeld te variëren, soortgelijke gevallen uit te vinden en daaruit conclusies te trekken [Genova 1995, 68ev]. Dat vraagt van ons dus *activiteit* en niet alleen maar *vermogen* om ons een beeld voor te stellen [vergelijk *PU* 395-397]. Het taalspel onderstreept niet alleen de situatie, maar ook de consequentie dat we ons denken in concrete praktijken moeten uitvoeren. Deze scènes zijn dus net als woorden publieke artefacten: ‘de scènes geven ons publieke landschappen – geen persoonlijke fantasieën en daarmee zijn beelden en dus ook scènes grammatica.’ [Genova 1993, 166]. Deze uitbreiding naar een scène kunnen we door middel van een bestudering van Wittgenstein’s kleuronderzoeken samen met de notie van aspecten zien verder uitbouwen.

Allereerst vraagt Wittgenstein ons met betrekking tot de kleuren-octaëder ons vermogen tot aspectwisseling te benutten. Deze kleuren-octaëder laat zien dat sommige combinaties van regels verschillende objecten van vergelijking kunnen betreffen. Denk bijvoorbeeld aan het feit dat de basiskleur rood tussenkleur is van violet en oranje en van blauw en geel, maar geen mengkleur is van violet en oranje en ook geen mengkleur van blauw en geel. Rood is wel het gemeenschappelijk bestanddeel van violet en oranje. Door het toepassen van een aspectwisseling kunnen we een geel-achtigrood zien als oranje en een blauwachtigrood als violet. Echter: bij de combinaties blauw-achtiggeel en roodachtiggroen is een aspectwisseling niet mogelijk. Hier raken we aan de grenzen van ons voorstellingsvermogen. We zeggen dan dat deze kleurcombinaties elkaar uitsluiten.

Ook de vierde dimensie van de kleuren is voor ons alleen toegankelijk wanneer we in staat zijn om een aspectwisseling te voltrekken, dat wil zeggen wanneer we onze verbeeldingskracht gebruiken. We zien zwart nu eens als oppervlaktekleur dan weer als ‘diep’ of ‘spiegelend’. Afhankelijk van de context zien we de vlek nu als wit dan weer als grijs. De aspectwisseling zelf is scherp begrensd. De kleurbegrippen die in de aspectwisseling betrokken zijn echter onbepaald en contextafhankelijk. Dus in deze vierde dimensie breiden we de platte tweedimensionale kleurmonsters uit met een ruimtelijke dieptedimensie en daarmee ook ons vermogen om ons iets voor te stellen. Onder een bepaalde belichting zijn we bijvoorbeeld in staat om groene stoffen met een rode schittering te onderscheiden en te benoemen.

Waarin verschilt nu het onderzoek naar het aspecten zien op basis van de gestaltafbeeldingen van het onderzoek naar aspecten zien op basis van de kleuronderzoekingen zoals Wittgenstein die bespreekt? De plaatjes die we tot nu toe besproken hebben, het eend/konijndiagram en het dubbelkruis, laten twee mogelijkheden binnen één afbeelding zien: we zien óf een eend óf een konijn; we zien óf een wit kruis op een zwarte achtergrond óf een zwart kruis op een witte ondergrond. Maar Wittgenstein zoekt verder: in het geval van het dubbelkruis geeft hij aan dat we deze figuur op meer dan twee manieren kunnen zien²⁷:

Muss man unter den Aspekten nicht rein optische von andern unterscheiden?

Dass sie von einander sehr verschieden sind, ist klar: Es tritt z.B. in ihre Beschreibung manchmal die Tiefendimension ein, manchmal nicht; manchmal ist der Aspekt eine bestimmte ‚Gruppierung‘, wenn man aber Striche als Gesicht sieht, so hat man sie nicht nur visuell zu einer Gruppe zusammengefasst; man kann die schematische Zeichnung eines Würfels als offene Kiste, oder als soliden Körper sehen, auf der Seite liegend, oder stehend; die Figur

kann nicht nur auf zwei, sondern auf sehr viele verschiedene Arten gesehen werden.
[RPP I, 1017]

Een punt dat aansluit bij mijn eigen ervaring. Mijn eerste associatie toen ik deze figuur getekend zag, was die van een parasol op het strand. Dus niet zozeer een afbeelding die ik op twee manieren kan zien, maar veel meer een afbeelding die een scène oproept. Het is vanuit mijn persoonlijke achtergrond die geworteld is in een Europese cultuur en traditie dat ik ooit zo'n parasol op het strand heb zien staan. Iemand uit een andere cultuur met een andere achtergrond, om zo te zeggen een andere levensvorm, zou misschien iets heel anders in deze afbeelding hebben gezien.

Het begrip 'levensvorm' wijst op de niet uitgesproken traditie en culturele achtergrond waarop taalspelen worden gespeeld. Het is fundament en horizon van alle taal en taalspelen en wijst daarmee op een contextueel denken van Wittgenstein met betrekking tot de totale achtergrond van taal. Deze levensvorm[en] en het begrip 'taalspel' verhouden zich tot elkaar als een figuurgrondstructuur in de betekenis van het dubbelkruis: dat wat achtergrond voor het ene taalspel is, kan taalspel in een andere context zijn. Een en ander houdt tevens in dat we ze niet van elkaar kunnen scheiden: 'Ons

²⁷ TS 229 is als eerste deel onder de titel *Remarks on the Philosophy of Psychology/Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie* verschenen en omvat de handgeschreven stukken uit de periode van 10 mei 1946 tot 11 oktober 1947. De eerste negentig ongedateerde opmerkingen stammen uit een eerdere tijd, misschien al van vóór 1945. Aldus het voorwoord van RPP I.

een taal voorstellen wil zeggen ons een levensvorm voorstellen' [PU19] [vergelijk Hiltmann 1998, 102ev en Fischer 1987, 48ev]. Hierbij worden de feiten van de menselijke geschiedenis, psychologisch en fysiologisch, in taalspelen niet uitgesproken, maar zijn impliciet [RPP I 78] [OC 142].

De beschrijvingen van de grammatica in het latere werk van Wittgenstein zijn verbonden met de reflectie op de fundeerbaarheid van het taalgebruik. De achtergrond van het taalgebruik is als achtergrond van het uitspreekbare 'onuitspreekbaar'. Om zo dicht mogelijk bij dat onuitspreekbare te komen, is het echter noodzakelijk om talige middelen te gebruiken en wel zodanig dat het onuitspreekbare in het 'tussen' van het taalgebruik kan oplichten. Zoals bijvoorbeeld wanneer we zeggen dat we iets 'tussen' de regels horen of lezen. Maar ook dat wat tussen een gebaar of een afbeelding en de begeleidende taal oplicht.

Wat Wittgenstein dus probeert is na te denken over de fundering van de taal door een reflectie op 'iets' dat we met talige [als taal én niettaal] middelen niet kunnen bereiken. Het aspecten zien is een middel waardoor we zonder naar een metataalspel toe te werken, 'iets' in het zicht kunnen krijgen. Door nu het aspecten zien te verbinden met de kleuronderzoekingen kan Wittgenstein nóg een stap dicht bij het meerdimensionale van het onuitspreekbare komen.

Onze kleurbegrippen kunnen betrekking hebben op minstens vier verschillende dingen: op substanties zoals sneeuw of zand; op oppervlakten zoals een bruine tafel; op belichtingen zoals het avondrood en op doorzichtige voorwerpen zoals een groen glas. Bovendien zijn onze kleurbegrippen niet allemaal logisch gelijkwaardig. Neem bijvoorbeeld de vergelijking <'goud' of 'geel'> en <'zilver' of 'grijs'> die logisch gelijkwaardig is – iets dat we niet kunnen beweren van de vergelijking <'rood of 'wit'> en <'zilver' of 'grijs'>. We zien zwart nu als 'diep' dan weer als 'spiegelend'; we zien en benoemen een oranje kleur nu als 'oranje' dan als 'roodachtiggeel'. We hebben al geconstateerd dat wanneer alles rood is het niet mogelijk is om daarin iets roods te laten oplichten. De vierde dimensie van de kleuren die we kunnen ervaren in het schitteren, spiegelen of fonkelen kan zich dus alleen maar manifesteren tegen een bepaalde contrasterende achtergrond. Bovendien draagt ons eigen standpunt bij aan hoe we een bepaalde kleur zien en als we dan een bepaald aspect van de vierde dimensie zoals een spiegeling niet zien, dan zeggen we dat we voor dat bepaalde aspect blind zijn.²⁸

Naast die relatie tussen kleur en context in samenhang met ons eigen standpunt zijn de kleuren in de werkelijkheid ook nog eens voortdurend onder invloed van allerlei lichtwisselingen. Achtergrond, subject en object zijn dus in een voortdurende, actieve en onvoorspelbare verandering met elkaar vervlochten:

Du musst bedenken, dass das Sprachspiel sozusagen etwas Unvorhersehbares ist. Ich meine: es ist nicht begründet [oder unvernünftig]. Es steht da – wie unser Leben. [OC 559]

Taal en haar onuitsprekelijke achtergrond veranderen zich bij voortduring in de herhaling van het gelijke [vergelijk OC 95 97]. 'Wanneer we het werkelijke gebruik van een woord beschouwen, dan zien we iets dat fluctueert' [PG III 36, 77]. Het onuitspreekbare kan niet talig waarneembaar worden gemaakt, maar het kan wel in het functioneren van een taal worden 'gezien'. We zien de functie van een woord in de zin en van een zin in een netwerk van zinnen; we krijgen *inzicht* door het leren van een techniek [bijvoorbeeld regelvolgen] en gaandeweg gaan we ook de dieper liggende structuren van de taal en de relatie tot de werkelijkheid *doorzien*; we merken dan bepaalde *wenken* op en zijn dan meer of minder in staat om te reflecteren over taal, de werkelijkheid en de relaties daartussen.

Zowel het woord 'wenk' als het woord 'spiegeling' hebben te maken met richting. De wenk stuurt door middel van een beweging, een gebaar. Bij een spiegeling worden er licht of beelden teruggekaatst in een bepaalde richting en treedt er reflectie op. In dat opzicht kunnen we spiegeling

²⁸ Hiltmann [1998, 110] merkt op dat we in het latere werk van Wittgenstein een versmelting van methodologische, ontologische, antropologische en kentheoretische vragen kunnen vaststellen. De mens is expliciet aanwezig in de manieren waarop hij al of niet dingen ziet; waarop hij al of niet dingen begrijpt en in de manieren waarop de gemeenschap versus het individu daar mee omgaan [vergelijk OC 167 en 418].

opvatten als ‘veranderend doorzicht’ maar ook als ‘wand’. Een spiegelende wand die een begrenzing is: een spiegelende kleur is immers een ruimtebegrenzende kleur zoals we eerder hebben gezien. Hoe die wenk of die spiegeling zich daadwerkelijk voltrekt, hangt af van de context waarin we ook een tijdsaspect behoren te betrekken. De redenen dat deze vierde dimensie kan oplichten is dus gelegen in de onbepaaldheid van verandering en gelijk blijven én van vast en vloeibaar [vergelijk OC 96, 97].²⁹

Door die fundamentele onbepaaldheid is de vierde dimensie verbonden met ons vermogen tot receptiviteit en ons vermogen ons iets voor te stellen dat in de werkelijkheid niet bestaat. Het is de voortdurend in beweging zijnde vervlechting tussen ‘object’ en ‘subject’ tegen een achtergrond van een levensvorm, die vervlochten is met taalspelen die op hun beurt daardoor ook voortdurend in beweging zijn. Deze meerdimensionale, dynamische beweging kunnen we in navolging van Genova ‘scène’ noemen, waarbij moet worden opgemerkt dat we het begrip ‘scène’ breder opvatten dan zij dat doet, aangezien die meervoudige dynamische beweging ook een reflectie op een verandering laat zien. Door deze reflectie kunnen we als het ware in een spiegelbeeld reflexief datgene herkennen, wat op directe wijze niet toegankelijk is.

5. Conclusie

De steeds aan verandering onderhevige kleuren in de werkelijkheid hebben we een vaste plaats gegeven in de octaëder, die in deze overzichtelijke representatie een blijvende figuur vormen. We zouden kunnen zeggen dat deze *übersichtliche Darstellung* op een bepaalde manier als een middelpunt functioneert, waarop de beweging betrokken is. De geordende constellatie van de kleurenoctaëder als *übersichtliche Darstellung* is vanuit deze optiek stilstand en beweging in één. Een *übersichtliche Darstellung* is dus meer dan enkel een *Zusammenstellung* – een overzichtelijke ordening van onze [kleuren]grammatica, zoals Baker heeft aangetoond. Daarom kan een *übersichtliche Darstellung* enkel in termen van aspecten zien worden geanalyseerd en niet in termen van perceptie of een perceptueel verslag.

Dankzij een mate van onvoorspelbaarheid kunnen we reflecteren over zowel het denkbare als het ondenkbare, dus over de werkelijkheid en de beelden die we van die werkelijkheid maken én over het feit dat we in staat zijn om daarover te reflecteren. Alle innovatie, nieuwe gedachten, alle vormen van kunst hebben hun wortels in deze actieve onvoorspelbaarheid; deze actieve onzekerheid zouden we misschien kunnen zeggen. Een actieve onzekerheid die fungeert als middel voor reflectie op onze zekerheden. Deze onzekerheid of onvoorspelbaarheid activeert ons voorstellingsvermogen, zodat we kunnen spreken over dingen die in de werkelijkheid niet bestaan, maar ook ons bewust kunnen worden van het feit dat we geen woorden hebben voor dingen die in de werkelijkheid wel degelijk bestaan. Daarmee wordt de grens tussen logica en empirie in het latere werk van Wittgenstein doorzichtig:

Sätze werden oft an der Grenze von Logik und Empirie gebraucht, so dass ihr Sinn über die Grenze hin und her wechselt und sie bald als Ausdruck einer Norm, bald als Ausdruck einer Erfahrung gelten. (Denn est ist ja nicht eine psychische Begleiterscheinung – so stellt man sich den ‚Gedanken‘ for -, sondern die Verwendung, die den logischen vom Erfahrungssatz unterscheidet.) [RoCI 32]

²⁹ Vergelijk hier Monk geciteerd bij Rothhaupt [1996, 544ev]: ‘The idea is that, if the contrary of a proposition makes sense, then that proposition can be regarded as an empirical hypothesis, its truth or falsity being dependent on the way things stand in the world. But if the contrary of a proposition does not make sense, then the proposition is not descriptive of the world but of our conceptual framework; it is then part of logic.’ We zien hier ook een relatie met *On Certainty* voor wat betreft de zogenaamde Moore-zinnen: enerzijds hebben we zinnen en begrippen in een taalspel en anderzijds zinnen en begrippen die het raamwerk leveren voor een dergelijk taalspel [vergelijk OC 95-100]. Rothhaupt [1996, 548ev] toont aan dat de opmerkingen RoC III 19 en RoCI 32 in hetzelfde tijdsbestek zijn geschreven als OC 95-100.

Er zijn geen scherpe grenzen aan te geven tussen logische en empirische zinnen, maar er zijn zinnen die meer fundamenteel zijn dan andere. We vinden het vaak heel moeilijk om die zinnen te gebruiken als empirisch contingente zinnen.

In het laatste deel van de eindversie van *Remarks on Colour* I spelen twee vragen een rol. In hoeverre kunnen we ons indenken dat er mensen zijn die een andere kleurengeometrie hanteren? En in hoeverre is het feit dat kleurgeometrieën [welke dat ook mogen zijn] die zelf ook weer op het gegeven berusten dat mensen kunnen zien, een fundament voor de algemeen menselijke handelswijze? Het kan immers zijn dat mensen in een andere wereld andere kleurbegrippen hanteren; dat kleuren niet door middel van kleurmenging bekend zijn; dat kleuren in continue overgangen optreden; dat kleurenblindheid de regel is of dat ‘roodachtiggroen’ gewoon is.

Deze twee vragen reflecteren op ons conceptuele domein dat elastisch en plooibaar is: een totaal andere wereld zou totaal andere concepten impliceren. Iets dat Wittgenstein ons duidelijk wil maken door middel van zijn raadsels over ‘roodachtiggroen zien’ en kleurenblindheid. Hij maakt ons attent op experimenten die de vorm hebben van ‘proberen je iets voor te stellen’ zoals in de kleurraadsels [*Philosophische Bemerkungen* en *Remarks on Colour*] en waarnemingsraadsels [*Philosophische Untersuchungen* II, xi]. De vraag waarom we ons geen volledig ‘doorzichtig wit’ kunnen denken, komt hier in het volle licht te staan. Het antwoord op deze vraag is even simpel als dwingend: de term ‘doorzichtig wit’ past niet in ons wereldbeeld, in onze levensvorm. Als we het al moeten benoemen, dan noemen we het ‘kleurloos’, maar het is dan helemaal niet meer duidelijk of die term nog onder ons kleurbegrip valt.³⁰ Het is ons wereldbeeld dat constitutief is voor onze overtuigingen en onze taal. Het is de ‘overgeleverde achtergrond, waartegen we onderscheid maken tussen waar en onwaar’ [vergelijk *OC* 94]. Overgeleverd niet alleen in historisch en cultureel opzicht, maar ook in die zin dat wij als de mensen die we zijn grammaticale, logische en perceptuele regels gebruiken, die berusten op onze aangeboren cognitief-perceptuele vermogens.³¹

³⁰ Vergelijk *PU* 115 en *RoC* -III 210, 217

³¹ Graag wil ik Renate Bartsch en Martin Stokhof bedanken voor hun aanmoediging, opmerkingen en aanvullingen bij de totstandkoming van dit artikel. Ook Jaap van der Does wil ik dank zeggen voor de zorgvuldige manier waarop hij een en ander aan een kritische beschouwing heeft onderworpen en waar nodig van commentaar heeft voorzien.

Literatuur

- Baker, G
2002 'Philosophical Investigations section 122. Neglected aspects' in *Ludwig Wittgenstein. Critical Assessments of leading philosophers*. Volume II Eds. Stuart Shanker/David Kilfoyle. Routledge
- Bartsch, R
2002 *Consciousness Emerging. The dynamics of perception, imagination, action, memory, thought and language*. AiCR. John Benjamins: Amsterdam/Philadelphia
- Fischer, H. R
1987 *Sprache und Lebensform: Wittgenstein über Freud und die Geisteskrankheit*. Athenäum Verlag: Frankfurt am Main
- Genova, J
1993 'Wittgenstein: a way of seeing' in *Metaphilosophy* Vol. 24:4. pp326-343
- Genova, J
1993 'Wittgenstein on Thinking: Words or Pictures?' In *LW16* pp163-167
- Genova, J
1995 *Wittgenstein. A way of seeing*. Routledge: New York/London
- Gerritsen, F
1982 *Evolutie van de Kleurenleer*. Cantecler: de Bilt
- Glock, H.-J
1996 *A Wittgenstein Dictionary*. Blackwell: Oxford
- Hiltmann, G
1998 *Aspekte Sehen. Bemerkungen zum methodischen Vorgehen in Wittgensteins Spätwerk*. Königshausen und Neumann: Würzburg
- Himly, S
1987 *The later Wittgenstein. The emergence of a new philosophical method*. Blackwell: Oxford
- Lee, A
1999 'Wittgenstein's *Remarks on Colour*' in *Philosophical Investigations* 22:3 pp215-239
- McGinn, M
1991 'Wittgenstein's *Remarks on Colour*' in *Philosophy* 66. pp435-453
- Monk, R
1991 *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*. Vintage: London
- Rothhaupt, J
1996 *Farbthemen in Wittgensteins Gesamtnachlass*. Belz Athenäum Verlag: Weinheim
- Stein, H.P
1997 *The Fiber and the Fabric. An inquiry into Wittgenstein's Views on Rule-Following and Linguistic Normativity*. ILLC: Universiteit van Amsterdam
- Stokhof, M
2002 *World and life as one. Ethics and ontology in Wittgensteins early thought*. SUP: Stanford
- Varela et al.
1991 *The Embodied Mind. Cognitive Science and Human Experience*. MIT press: London
- Vendler, Z
1995 'Goethe, Wittgenstein and the essence of color' in *The Monist* vol.78, no.4 pp391-410
- Westphall, J
1987/1991 1e editie 1987 *Colour: some Philosophical Problems from Wittgenstein..* 2e editie *Colour: a Philosophical Introduction*. Oxford 1991: Blackwell

- Wittgenstein, L
1997 *Vermischte Bemerkungen/ Culture and Value* . Eds. G.H. von Wright en H.Nyman, vertaald door P. Winch. 2^e editie Oxford: Blackwell [CV]
- Wittgenstein, L
1997[1969] *On Certainty*. Eds. G.E.M. Anscombe en G.H. von Wright. Suhrkamp: Frankfurt am Main [OC]
- Wittgenstein, L
1964 *Philosophische Bemerkungen. Ludwig Wittgenstein Schriften 2*. Uitg. R. Rhees. Suhrkamp: Frankfurt am Main [PB]
- Wittgenstein, L
1995 *Philosophische Untersuchungen. Werkausgabe Band I*. Suhrkamp: Frankfurt am Main [PU]
- Wittgenstein, L
1995 *Philosophische Untersuchungen Teil II. Werkausgabe Band I*. Suhrkamp: Frankfurt am Main [PU II]
- Wittgenstein, L
1998[1956] *Remarks on the Foundations of Mathematics*. Eds. G.H. von Wright, R.Rhees, G.E.M. Anscombe. Blackwell: Oxford [RFM]
- Wittgenstein, L
1998[1977] *Bemerkungen über die Farben. Remarks on Colour*. Ed. G.E.M. Anscombe. Blackwell: Oxford [RoC]
- Wittgenstein, L
1998[1980] *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie. Band 1. Remarks on the Philosophy of Psychology. Volume 1*. Eds. G.E.M. Anscombe en G.H. von Wright. Vert. G.E.M. Anscombe. Blackwell: Oxford [RPP I]
- Wittgenstein, L
1998[1980] *Bemerkungen über die Philosophie der Psychologie. Band II. Remarks on the Philosophy of Psychology. Volume II*. Eds. G.H. von Wright en Heikki Nyman. Vert. C.G. Luckhardt, M.A.E. Aue. Blackwell: Oxford [RPP II]
- Wittgenstein, L
1995 *Tractatus Logico-Philosophicus. Werkausgabe Band I*. Suhrkamp: Frankfurt am Main [TLP]
- Wittgenstein, L
1998 *Wittgenstein's Nachlass. The Bergen Electronic Edition volume 1- 4*. Cdrom: Oxford University Press [WN]
- Wittgenstein, L
1967 *Zettel [Duitse en Engelse tekst]*. Eds. G.E.M. Anscombe en G.H. von Wright. Vert. G.E.M. Anscombe. Blackwell: Oxford [Z]